ПІД КОРСУНЕМ

Історична повість

I

Багато подій з минулих часів життя України бачив Корсунь. Невелике те місто тепер, невелике воно було й за часів козаччини, а проте багато важило в житті України через те, що стояло в осередку козачих земель і до того — на битому шляху з запорожської Січі та Чигирина на Білу Церкву, а далі на Київ, Львів та Варшаву.

Через той битий шлях Корсунь зазнав багато лиха, бо як тільки татари набігали на Київщину, або Білу Русь, то вже вони не минали Корсуня і у пізніші часи, коли почалася боротьба України з Польщею, Корсунь не один раз переходив з рук до рук. Скільки то разів Корсунь було руйновано й випалювано до останньої хати, так того ніхто и не злічив би, а все ж таки після всякого руйнування люди, що переховувалися під час руїни по лісах та байраках, знову збіралися до своїх зруйнованих осель і відбудовували їх вдруге, бо дуже вони любили свою рідну крутоберегу Рось та свої кучеряві садки й зелені левади, що широким килимом стелилися до Росі у захистному куті річки.

За тих часів, що про них піде наше оповідання, себ то за часів великого руху українського народу під проводом Богдана Хмельницького, у Корсуні було не менше, як сот три хат та дві невеликі церкви; на високому ж клині, що Рось обмивала з трьох боків, стояв невеликий замок, збудований власником Корсуня — Вишневецьким.

Край міста, недалеко від Росі стояла причілком до вулиці хата реєстрового козака Цимбалюка. Та хата була велика, під новим

солом'яним дахом, з чотирма обведеними суриком вікнами в двір, широкою навкруг хати нризьбою. У середині хату було поділено на дві світлиці, де містився Цимбалюк з жінкою й дочкою, просто проти сіней була пекарня, а в ліву руку від сіней була одна невелика світлиця. Ту світлицю Цимбалюк прибудував до хати торік, маючи надію, що його єдина дочка Пріся, що саме стала на виданні, житиме в рідному куточку й після одружіння.

Данило Цимбалюк козакував з молодих літ. Першим походом, що в ньому Данило брав участь, був славний похід гетьмана Сагайдачного на турецький город в Криму, Кафу, року 1616. У тому поході він добув досвід, як рубати ворогів, лазити на ворожі мури та башти й визволяти земляків з бусурманської неволі. На другий рік він руйнував, з тим таки Сагайдачним, турецький Трапезонд та палив околиці Царгороду. Після того він одбув кілька походів на Москву, а року 1621 рубався з турками під Хотином, де Сагайдачний, зрятувавши польське військо від загибелі, навіки прославвив козаків — синів України.

Звикнувши за часів Сагайдачного мати поляків за братів, Цимбалюк і за пізніших часів був тієї думки, що треба жити з поляками в згоді й що всі кривди, що чиняться на Україні козакам та селянам, є випадкові, чиняться панами без волі й відома короля і колись минуться. Через такі свої міркування, під час повстання Тараса Трясила, він не тільки не пристав до Запорожців та повстанців, а, навпаки, ремствував на козацьку молодь за те, що та єднається з запорожцями й, дратуючи тим польське панство, накликає на Україну нові утиски.

Під ті часи ворожнеча поміж козаками реєстровими, себ-то такими, що мали від польського сойму права на волю та власність, і по-за реєстровими, себ-то запорожцями і виключеними з реєстрів, була велика, і Цимбалюк, оберігаючи свої права, був таким щирим прихильником поляків, що коли коронний польський гетьман Конецьпольський, під час війни з гетьманом Сулимою, надумав добути того зрадою, то він був одним з перших козаків, що згодилися йти у табір Сулими і, вдавши з себе товаришів та однодумців, захопили

гетьмана зрадою й привели до Конецьпольського на катування й страту.

Проте за останні роки погляди й міркування козака дуже відмінилися. Він побачив, що вільний за його юнацьких часів український народ, польські пани що далі все дужче, за згодою короля, підвертають під себе, не вважаючи на те, що українські селяни до того часу або зовсім не брали участи в повстаннях козаків, або участь їх була мало помітна. Коли таким чином Цимбалюкові впала з очей полуда, він зрозумів, що утиски на селян — то не кара за повстання, а робляться з тим, щоб повернути всіх українців у невольників. Коли ж після того почались утиски й на православну віру, й одну церкву в Корсуні було примусом повернуто на уніятську, а другу було віддано в аренду жидові, Цимбалюк зрозумів, що поляки напосілися на Україну, щоб, примусити всіх українців стати поляками; коли ж врешті за останні роки поляки, не вважаючи на спокій України й бездоганну вірність реєстрових козаків, одібрали у них право обірати свою старшину вільними голосами та присвавили до них свого старшого й своїх полковників з польської шляхти, старий козак засумував, що козаччині приходить край, і покинув служити, записавши до козацького реєстру, замісць себе, свого єдиного сина Василя.

Доживаючи тепер свого віку в Корсуні, Данило дуже сумував і каявся в помилках свого молодого життя; найбвльше ж його мучило сумління за тим, що вік зрадою згубив славного козацького ватажка й гетьмана запорозського Сулиму.

Під ті часи в Корсуні з'явився козак Микита Галаган, що десять років пропадав з Корсуня невідомо де.

Микита Галаган був козак, як тоді говорили "з діда й прадіда", а що від часів гетьмана Сагайдачного всі козаки мали обов'язком давати своїм синам освіту, то й Микитин батько дав своєму синові освіту в бурсі Київського Брацтва. Ця освіта, що провадилася тоді під керуванням самого митрополита Петра Могили, вийшла на велике лихо самому

Микиті й на велику користь та втіху Україні; бо коли року 1637 гетьман запорожських козаків Павлюк підняв на Україні проти польського пануваня повстання, Микита не звернув уваги на те, що більшість реєстрових козаків, забезпечених грунтами й волею лишилася на польському боці, а перейшов до запорожців, бо ті обстоювали за права всього українського люду, поневоленого поляками.

Після того, як це повстання скінчилося перемогою поляків, Микиту Галагана за участь у ньому було виписано з реєстру козаків, а разом з тим він позбувся й усіх козацьких прав: у нього було відібрано все, разом з хатою й худобою, а його самого записано в підданці, себто в холопи панів Вишневецьких.

Галаган не скорився тій карі: він покинув рідний Корсунь і втік на Запоріжжя, маючи думку повернути собі, свої козацькі права збройною рукою. З тією метою через рік він разом із запорожцями та козаками "виписчиками" знову ходив на поляків, під проводом Остряниці та Гуні, але й ця війна скінчилася нещасливо, і Микита разом із запорожцями мусів тікати на Січ за пороги.

Та й на цьому не скорився завзятий Галаган: через два роки з запорожським ватажком Півтора-Кожуха знову ходив він на Україну піднімати повстання; коли ж і це повстання не довело ні до чого, то, не знаючи до чого прикласти свое завзяття, Микита пристав до отамана Максима Гулака, що за гроші взявся допомагати турецькому султанові проти персів, і ходив з ним за Кубань і далі через Кавказ, аж у перську землю. У тому поході Галаганові поталанило: він добув багато золота і, повернувшись з ним до Січі, почав шукати собі заступника, щоб за гроші відкупити собі свої козацькі права.

Почувши, що Богдан Хмельницький, що був у гетьмана Остряниці за військового писаря і добре знав Галагана, тепер був Чигиринським сотником, Микита подався до нього і, розказавши про свої пригоди й бідування, просив поради. Хмельницький був дуже прихильний до всяких прохань. Через одного свого приятеля-шляхтича Чигиринський

сотник полистувався з Яремою Вишневецьким, і той за п'ять тисяч золотих згодився забути про всі провини Галагана і, виписавши його з своїх підданців, приписав до Корсунських міщан; про те ж, щоб повернути Галаганові коза чі права й маєтки, Вишневецький і слухати не хотів, та те було і не в його владі.

Таким чином року 1647, після десяти років змагання за свої права, Галаган повернувся нарешті до Корсуня вільним, маючи до того де-які гроші, і хоч був приписаний до міщан, але на те не вважав, а носив при боці шаблю і звав себе козаком.

Через недовгий час після повороту до Корсуня, проходжуючись по-над Россю, Микита зустрівся з Прісею Цимбалюківною саме, коли вона підходила до річки з відрами. Завзята постать загартованого в походах та бойовищах козака, його довгі чорні вуса та пекучі очі зразу вразили молоду дівчину. Вона засоромилась і, почуваючи на собі пильний погляд козака, мов не своїми ногами ввійшла у річку, не своїми руками набрала у відра води, хапаючись, почепила їх на коромисло й, піднявши на плечі, хутко побігла берегом, підвертаючи до стежки, що простувала до батькової левади.

Микиті теж зразу впала в око ніжна, гнучка постать дівчини, бо краси тієї постаті не мали сили за ховати від його очей ні біла мережана сорочка, ні коротенька, різнокольорова плахта, що так щільно обгортала її стрункий стан.

Поки Пріся. набірала воду, Микита стояв на березі, стежучи очима за всіма рухами дівчини, коли ж вона вийшла з води, козакові схотілося глянути на неї зблизька, і він, перепинивши Прісі дорогу та піднявши трохи шапку, промовив:

— Дозволь, Дівчино, напитись води...

Пріся спалахнула рум'янцем і, підставляючи козакові передне відро, теж йому вклонилася; коли ж козак нахилився пити, стиха проказала:

— Доброго здоров'я пивши...

Микита, нахилившись над відром, не стільки пив, скільки очі попасав на Прісі, і добре тепер розглядів, що в дівчини великі карі, з довгими віями, очі, а над очима рясні та вузенькі, мов шнурочки, чорні брови. У волосся дівчини було встромлено кілька хрещатих барвінків та червоний мак, що найвлучніше припадав до її чорнявого волосся й смуглявого обличчя. Зустрівшись очима з поглядом козака Пріся ще дужче засоромилась і, щоб не зустрітись поглядами вдруге, одвела очі на бік, дожидаючи з хвилюванням, поки він нап'ється.

— Та й солодка ж у тебе, дівчино, вода, — сказав Микита, відхиляючись нарешті від відра.

Його голос був любий Прісі і їй зразу чогось стало весело.

— Яка в Росі — така й у мене! — сміючись, відповіла дівчина й, кинувши на козака ще один погляд, побігла стежкою до левади. От з того й почалося... Пріся що-вечора ходила до Росі по воду, а Микита саме тоді й проходжувався по-над Россю. Козак та дівчина скоро розбалакалися, розпиталися і врешті одно в одного закохалися.

Микита не ховався з своїм коханням і, як тільки зрозумів, що кохає, пішов до Цим балюкової хати. Старий козак зустрів його привітно, але дивився на нього здивовано, пригадуючи, де саме його бачив.

— Щось, козаче, — сказав він — мені твої очі дуже по знаку, чи не бачив ятебе коли?

Галаган зразу пригадав, де бачив Цимбалюка, й почував себе дуже ніяково. У нього навіть промайнула в голові думка, чи варто й починати

про Прісю розмову, бо він боявся, що як тільки її батьки довідаються. хто він, то певно піднесуть йому гарбуза. Проте молодий козак не хотів ховатися.

— Не гнівайтесь на мене, дядьку, за те, що давно минулося... Ви пам'ятаєте, як під Голтвою Потоцький з польським військом насідав на Остряницю з запорожцями?

Цимбалюк здивовано підняв свої рясні сиві брови.

— Так оце ти, — сказав він напівсуворо, напівжартовливо, — ти той самий, що влучив мені шаблею по плечах? Та ще тецер, вражий сину, й до хати моєї прийшов?

— А що ж я мав чинити, коли ви билися поруч з ляхами, ворогами нашими? — сміливо дивлячись старому в очі, відповів Галаган.

— Пробачте, дядьку,... бо коли ,б воно й зараз так трапилося...

— То що б було? Доказуй!..

— То й тепер було б вам від мене те саме, що й ляхам!

— Ах ти ж, ланець! — вже зовсім жартовливо говорив старий козак, і вся його висока, могутня постать,затрусилась від сміху.

— До моєї хати прийшов та ще на мене й нахваляється! — Ні, козаче, — додав він далі вже без сміху — тепер того вже не може бути... Тепер я зрозумів свій гріх, що на своїх воював... А Ти, козаче, митець битись. Бачив я, як ти рубався: бодай би не куштувати — досі на негоду плече ниє. Ну, кажи ж, хто ти сам єси?

— Та ви ж певно пам'ятаєте Петра Галагана, лейстровика?

— Ну ще б пак! То ж мій приятель був... пером иому земля!

— А я його син, Микита!

— Дивись! Та я тебе ще малим знав! Ну давай почоломкаємося!

Козаки тричі поцілувалися.

— Де ж ти був увесь час? — розпитував далі Цимбалюк.

— У бурсі був, у Київі, аж сім років, а тоді зразу почалися війни з ляхами...

— Ганно! — гукнув Цимбалюк.

З другої світлиці вийшла літня, чепурна, худенька жінка в чорній запасці, з парчевим очіпком на голові. Жінка й Микита земно вклонилися одно одному.

— Це, Ганно, покійного кума Петра син, Микита. Поклопочися ж про що треба, щоб нам чимсь привітати гостя!

Ганна вже, чула від Прісі про Микиту й з її оповідань зрозуміла, що козак дівчині до вподоби. Проте чоловікові вона не говорила рро Микитине залицяння, бо боялася, щоб той не заборонив Прісі ходити до річки. Побачивши тепер Микиту в хаті, Ганна дуже зраділа, що здійснюеться Прісіне бажання.

— І коли воно те сталося? — промовила Ганна, дивлячцсь на козака. — Чи давно ти, сину, бігав з хлопцями повз нашу хату без штанців, а тепер, дивисъ, який бравий став та показний.

Хитаючи головою, жінка пішла до пекарні й, зустрівшись в сінях з дочкою, наказала їй принести з льоху меду та тернівки.

— Поки Ганна й Пріся клопоталися, щоб чемно привітати гостя, козаки розбалакались і оповідання Микити про його пригоди й десятирічне поневіряння без захисту та про бідування в степах, про безводдя й безхліб'я глибоко зворушили душу старого козака, бо й він у свій час чимало зазнав лиха. На прикінці Микита розказав, як то тяжко було йому повертатися до рідного міста, не здійснивши своїх бажань — не переможцем, повернувши свої козацькі права, а поклонами, випрошуючи панської ласки.

— І на Січі так, — додав він, — Всі неначе занепали духом після двадцяти років тяжкої боротьби з ляхами. Проте ядумаю, що це так тільки до якогось часу. Полум'я вщухло, але багаття жевриться... і як тільки подихне вітер — знайдеться певна, досвідчена у військових справах, людина, що подасть гасло встати знову за свої стародавні, зтоптані ворогом права, то знову прокинуться й підуть битися ще завзятіше, ніж досі!

— Під ту хвилину в світлицю увійшла, рум'яна з хвилювання, мов маків цвіт, Пріся й уклонившись гостеві, почала застеляти стіл чистим настільником,

— Оце моя дочка, Пріся, — сказав Цимбалюк, — єдина вона в мене, а проте, не вихваляючись, скажу поштива й слухняна дитина.

Засоромлена Пріся вибігла з хати, а Микита скористувався з нагоди й, признавшись Цимбалюкові, що вже знає Прісю і навіть закохався у неї, просив згоди, щоб прислати до неї старостів.

Старому козакові Микита зразу припав до серця через свою щирість; до того ж він був стародавнього козацького роду, добре відомого Цимбалюкові. Правда, він тепер позбувся маєтности, але це то й було

Цимбалюкові до мислі, бо він завжди бажав мати такого зятя, щоб пішов до нього в прийми, а не завіз би його кохану дитину Бог знає куди. Що ж до Прісіної матері, то вона бажала тільки того кого хотіла доня, та на що була воля чоловіка. Таким чином за півгодини Микита дістав згоду Прісіних батьків, щоб прислати старостів.

Поки про все те перебалакали, на столі вже стояв срібний баклажок з горілкою, та кухоль з медом, а навколо виглядали з полумисків ковбаси, сало, пряжені печериці, печена курка та гарячі вареники.

— Ну, гостю дорогий, — сказав Цимбалюк, вставши з лави, — тепер просимо з нами хліба-соли з'їсти... та дай Боже, щоб і до віку нам усім до одного столу сідати та разом святий хліб вживати.

З тим він повернувся до образів, голосно проказав "Отче наш" і, поклонившись так, що правою рукою дістав до долівки, сів до столу, посадивши гостя поруч себе.

II

З того дня почалося, як казала Пріся, її щастячко. Микита, як годилося по звичаю прислав до неї старостів з хлібом, а після того приходив щодня. Данилові він допомагав біля коней та волів, а з Ганною порався на городі: підсапував капусту, копав бараболю, та й багато ще де в чому помагав. Після десяти років степового, бурлацъкого життя праця для ха зяйства здавалася Микиті любим відпочинком, і він сам щодня вишукував, чи нема чого зробити в хазяйстві. Цимбалюк був дуже задоволений з свого майбутньго зятя, що до Ганни, то нема чого й казати: вона щодня вихвалялася сусідкам, якого її дочці Бог дає доброго, гречного та упадливого до роботи молодого. Нема чого й говорити, що Микита найчастіше знаходив у чому допомагати Прісі. Піде, було, вона до Росі займати до двору качок та гусей, а Микита де й візьметься виріже, було, довжелезну лозину або очеретину та й полохає птичину з річки; побіжить Пріся до льоху, а Микита вже й там допомагає

їй глечики з молоком ставити, а сам жартує із дівчиною та цілує її, Увечері ж, було, як почне смеркатись, ідуть закохані на леваду, що поруч із Цимбалюковим садом простяглася аж до Росі. Зелена була та левада, мов килим, та ще й рясно квітками вкрита — як гляне на неї Пріся, то так любо здається їй на леваді, мов у раю. Край левади над Россю під вербами часто збиралися хлопці та дівчата співати пісень; то і Пріся з Микитою пристануть було До гурту, теж співають. Пріся щаслива та жвава над усіх красувалася, а подруги так і липли донеї та, обнімаючи й пустуючи, все про щось нишком розпитувалй.

Вже й розійдуться було дівчата й хлопці, а молодятам все нема охоти йти до хати: підуть, було у садочок, сядуть під гиллястою яблунею та й говорять не наговоряться. Зірки з високого неба дивляться на них усміхаються, місяць крізь віти яблуні цілує їх своїм срібним промінням, а соловейко виспівує їм про кохання. Та Микиті й Прісі не треба того співу: вони обнімуться, пригорнуться одно до одного та й самі співають про кохання, бо й саме життя їхнє було піснею кохання.

Оттак воно велося до Покрови, а тоді й до церкви пішла Пріся, та, на рушник ставши, взяла з Микитою чесний шлюб. Після шлюбу зараз і весілля справили. Не то, щоб дуже бучве те весілля було, бо через те, що реєстрові козаки під той час стояли в Черкасах, на весіллі не дуже багато гостей було, ну, а все-таки погуляли добре; та й музики були троїсті, так що до півночі всі танцювали, і, Навіть, старий Данило згадав молоді літа та, скинувши геть чумарку, почав садити гопака.

Після весілля оселилася Пріся зі своїм молодим у малій світлиці, яку ще зарані вона прибрала й причепурила для свого гніздечка. Гарно та любо було в тому гніздечку: стіни та стеля були білі, мов сніг, по стінах та по-над вікнами красувалися мережані та гаптовані сріблом рушники; близько дверей був приоблений до стіни великий мисник з срібним і іншим показним посудом, що батьки дали їй у посаг; у кутку, просто проти дверей. був божничок з двома великими й кількома меншими образами, теж скрашений найпоказнішими рушниками: на образах пучечок васильків лежав, а над образами, під стелею, папіровий голубок

на волосині літав, розгорнувши білі крильця. Під образами, простягшись до причілкового вікна, стояв стіл, застелений добрим настільником, а по-під стінами екрізь стояли широкі лави, позакривані різнокольоровими килимами. У другому від образів кутку стояло ліжко з гарною постелею й подушками, що його Данило ще торік купив для дочки в одного шляхтича в Каневі; у ногах же ліжка стояла велика розмальована скриня, повна всякого добра. Все в світлиці було різнокольорове, приваблцве й веселе, й тільки розвішана по стінах Микитина зброя виявляла, що в цьому гніздечку жила не сама молода жінка, а ще й козак, її чоловік.

Пріся була без міри щаслива, що дістала собі подружжя до любови, та ще такого красуня, ще другого такого в усьому Корсуні не було. Ще й з того раділа, що не знатиме свекрухи й не покине свого улюбленого садочка й левади; Микита ж радів на свою молоденьку, моторну дружину й спочивав душею після довголітнього тяжкого поневіряння й небезпеки. Батько й мати Прісі теж були дуже щасливі щастям дитини й дуже часто гостювали у її захистній світлиці.

У такому щасливому житті минула зіма й почалася весна.

У місяці березні до Цимбалюків прибув з Черкас, з війська, син їхній Василь, реестровий козак. Василь був ще зовсім молодий хлопець, дев'ятнадцяти років. Чорнявий, з ледве помітним початком вусів і ніжними рум'яними щоками, він більше скидався на дівчину, ніж на козака.

Побачивши свого пестунчика, Ганна так і прикипіла до нього: цілувала й милувала і в очі зазирала... Та й останні всі зраділи Василеві й після привітання разом зібралися до великої світлиці Цимбалюків. Проте радість побачення скоро минула ся, бо вістки, що їх привіз Василь, дуже всіх схвилювали.

Молодий козак розказав, що старший реєстрових козаків Барабаш оповістив по війську неначе з Чигирина втік на запорожську Січ сотник

Хмельницький, маючи на мислі знову підняти запорожців та поспільство до повстання. Так щоб не дати Хмельницькому ввійти в Україну, а зразу накрити його мокрим рядном, як тільки він вийде з-за порогів коронний. гетьман Потоцъкий наказує Барабашеві плисти з реєстровими козаками з Черкас Дніпром на човнах і впіймати Хмельницького, де буде зручніше.

— Та оце — сказав Василь на прикінці — мене одпущено тільки на два тижні, щоб зібратися до походу; коли ж крига на Дшпрі перейде, то й ми рушимо в похід.

На оповідання Василя першою обізваласа його мати:

— Що ж ото вас ганятимуть за всяким, хто втече на Запоріжжя? Туди, щодня тікають всякі люди і козаки й сотники... Хто посвариться з паном, то й тікає туди, так хіба за всіма ганятись?

— Ба ні, стара! — Озвався Цимбалюк. — Хмельницький не аби хто. Якщо він справді повстане на ляхів, то наробить чимало клопоту. Я його добре знаю ходив з ним і на Москву й на Царгород. Хміль завзятий козарлюга. Ти що, Микито, скажеш?

— Скажу: хвала Господеві, що направила Хмельницького на таке діло бо неможливо далі нам так жити, коли скоро ввесь український люд повернуть на польське бидло. Вже й тепер запрягають людей у панські ридвани замісць коней! Хміль — розумна голова. Він як візьметься, то наварить ляхам доброго пива... Уп'ються так, що й зал'ються!

Слухаючи, що говорив чоловік, Пріся зблідла, мов крейда. Проживши з Микитою півроку, вона вже добре розпізнала його й передчувала, що як тільки справді почнеться повстання на ляхів, то Микита покине її й піде знову битись з ними, як бився десять років до того.

Невже справді буде війна, Василю? — запитада вона брата тремтячим голосом.

Та ти Прісю не вважай на те, що говорить твій чоловік! — відповів брат. — Ми вловимо Хмельницького, як курку, та на тому й край буде.

— Підожди, хлопче, не хапайся... суворо здвигнувши бровами сказав старий Цимбалюк. Попереду треба обміркувати, чи годиться нам ловити та видавати ляхам свого товариша, що завжди обстоював козацькі, права й навіть до самого короля з тим доходив?

Василь глянув на батька здивовано, бо змалку він звик чути від нього прокльони на повстанців. Він не знав, що в останні роки старий козак змінив свої погляи. Не знав через те, що Цимбалюк боявся виявити свої нові міркування й наидужче ховався з ними від сина, побоюючись, щоб той через свої молоді літа та необережність якось не вскочив у біду. Василь жив ще давніщими думками свого батька й його останні слова були для молодого козака цілком несподіваними.

— Ви, тату, давніше не так ставилися до тих, хто піднімав шаблю на короля! — сказав він.

— Було колись, та минулося. Колись поляки й нам, українцям, давали жити, а тепер вони завзялися, щоб нас не було, а були лише самі ляхи. От скажи, сину, багато у вас по полках старшини з козаків?

— По два сотники та по одному осаулові на полк тільки й усього! Останні ж усі з польської шляхти.

— То ж то бо й є! А хто їх вибирав за старших, отих ляхів?

— Та вам же, тату, відомо, що вже кілька років нам не дозволяють вибирати старшину вільними голосами. Це всім дуже прикро. Всі на це нарікають, а не знаємо, що діяти.

— Таким чином — сказав Микита — тепер козак нехай уже облишить думку вибитись у полковники, або хоч і в сотники?

— Ні, як хто перейде до ляхів, так того зараз наставляють хорунжим, а далі й сотником.

— Чи не пекельні ж ото заходи ляхів! — скрикнув Цимбалюк, ударивши кулаком по столі. — Чи не правду ж я кажу, що вони мають на думці знищити козацтво?

— А я бачив це ще десять років до цього! — сказав Галаган.

— На мій, погляд, так лейстровики тепер уже не козаки... І ти, Василю, вже не козак, а польський драгун та й годі!

Ганна слухала й сама собі не вірила, що таке чує від чоловіка.

— Нехай би вже говорив так зять, думала вона, — він ще молодий та до того відомий зайдиголова, а тож ні, Данило перший почав таку розмову.

Стара жінка довго не наважувалася встрявати в розмову козаків, але страх за сина, що й досі уявлявся їй малою дитиною, переміг її покірливість до чоловіка й вона сказала:

— Чи то я глуха вже стала та не дочуваю, чи дурна та не так розумію те, що люди говорять, а тільки здається мені, що батько підбурює рідного сина до бунту. Чи не схотілося тобі, Даниле; під старість літ позбутися батьківщини, як позбувся Микита, та піти з торбою?

— Мовчи, стара! — гостро озвався Цимбалюк. — Твоє діло біля печі! Вечерю от скоріше сноряжай!

— Ні, не мовчатиму! — рішуче відповіла Ганна. — У всьому тобі скоряюся, а сина не дам спантеличити. Побійся Бога!.. Воно ж ще молоде та нерозумне чи довго-ж йому скочити катові до рук!

— Годі бо, годі! — сказав старий козак уже м'якше. До ката ще далеко. Тьху! Нагадала... бодай тому не діждати й бачити мого сина! На те людині розум даний. Не бентеж себе по дурному, а неси краще нам горілки доброї та меду солодкого, щоб було чим сина привітати!

Ганна покірливо пішла до пекарні, а Пріся принесла настільник, застелила стіл і почала подавати з мисника посуд; проте обидві жінки уважно прислухалися до всякого слова чоловіків.

Василь Цимбалюк був зовсім ще молодий хлопець з незміцнілою душею, і через те справді, як казала мати, його дуже не трудно було нахилити в той і в інший бік. Почувши тепер, що батько вже не на боці поляків, він теж був радий відступитися, бо хоч він досі й не був свідомий, а все ж таки йому чомусь боліло серце з того, що козацька старшина розмовляла по польському не тільки між собою, а навіть зверталася по польські до козаків.

— Що ж тепер мені робити? — сказав він, вагаючись. Неможливо не йти в похід — скарають!

— Не йти неможливо, сказав батько; а не ловити Хміля цілком можливо. Нехай ляхи самі ловлять, коли він їм потрібний.

Через кілька хвилин увесь стіл був заставлений полумисками з усякою стравою, і всі сіли до столу. Після кількох чарок горілки розмова повернула в другий бік, і всі цотроху стали веселіші.

Під час вечері, смерком, у дворі почав на когось кидатись собака Цимбалюків — Боско. На гавкання Боска вийшла Пріся й, побачивши, що то прийшов кобзар, увела його в хату.

Кобзар був не старий і кремезної постаті, але не голена скільки тижнів борода робила його підстаркуватим. Нап'ята кобзареві на плечі

драна свита розпиналася на обидва боки, виявляючи з одного боку торбу, а з другого бандуру.

Просунувшись у двері боком, кобзар зняв шапку й уклонився.

— Панові господареві й пані господині й усім, у господі сущим, нехай Бог допомагає на все добре...

— Щасти, Боже, й тобі старче! — озвався Цимбалюк і, вставши з-за столу, хотів допомогти гостеві розвантажитись.

— Не турбуйтесь, господарю, спинив його кобзар. Я все зроблю сам, бо я не сліпий.

Всі глянули на гостя здивовано, бо видющих кобзарів рідко доводилось бачити, а він повагом скинув свиту, відчепив бандуру й торбу і, склавши все на лаві, несподівано кинувся до Микити.

— Гай, гай, козаче!.. Не пізнаєш?

Микита схопився з лави.

— Свят, свят!.. — Та це Трохим Швайка! — скрикнув він, пізнавши свого давнього товариша, що з ним мало не десять років ходив походами й бився поруч. Нащо ж то ти так убрався та бороду запустив?

— Давай перше цочоломкаємося, а далі все розкажу! сказав Швайка, простягши до Микити свої довгі, дебелі руки. — Заховався тут, мов тхір у норі, та гадаєш уже, що й не знайдемо? Ні, козаче, ми з Січі все чуємо й все знаємо, що діється на Україні. Чули навіть і те, що тебе лисий дідько примостив до бабського боку.

Почувши такі слова, Пріся й Галина почали дивитися на гостя вороже, Данило ж перебив розмову приятелів, сказавши Микиті, що раніше годиться почастувати гостя, а тоді вже розпитувати. Він посадив Швайку поруч себе й налив йому добру чарку горілки, а коли гість випив, зразу ж налив і другу.

— Ти просто з Січі, Трохиме? — спитав Галаган, коли гість трохи заїв питво.

— А чи правда тому, — спитав Цимбалюк, — що Хмельницький піднімає запорожців проти Ляхів?

— Чув, чув і я про це!.. — відповів Швайка, поглядаючи На Цимбалюка непевним поглядом. — А запевно не знаю...

Галаган зрозумів, що Швайка, знаючи Цимбалюка за прихильника поляків, таїться від нього й не хоче говорити про заміри Хмельницького.

— Не бійся, Трохиме! — сказав він. — У нашій хаті стіни не чують, а люди не говорять, чого не треба. Мій тесть уже зневірився на ляхах і тепер пристає до нашого табору. Я добре бачу, що тебе цослано на Україну від Хмельницького. Говори все сміливо, — я тобі за тестя запорукою.

— Го! — радо скрикнув Швайка. — Якщо старий Цимбалюк наш, так треба вихилити за його здоровля добру чарку!

Данило знову налив гостеві поставець, і той, випивши, почоломкався з ним.

— Бувай здоров, старий товаришу!

— Ну, а тепер, — сказав він далі, — вип'ємо всі разом за гетьмана України Зінька-Богдана Хмельницького!

— Вже обрали його за гетьмана? — Хіба була військова рада?

— Була в Січі велика військова рада. Мало не всі сидні з зимовників посходилися, всі лугарі з Великого Лугу човнами поз'їздились і січове товариство з лиманів та з Дикого Поля позібралося... На січовому майдані козаки не вмістилися — от скільки було товариства... І всі, як почули, що говорив батько Хміль, одностайно й одноголосно ухвалили обрати його за гетьмана України та йти з ним визволяти нашу неньку з тяжкого лядського ярма, з гострих пазурів ненажерливого звіря — ворога нашого.

— А що ж говорив Хмельницький на раді? — спитали слухачі.

— Говорив те, що ви й самі добре знаєте: що ляхи знищили козацькі права, а вільний люд український повернули в бидло; що запродали жидам православні церкви та завели на Україні унію! Ну, а тепер тему прийшов уже край: за чотирі тижні прийде на Україну наш гетьман з великою силою запорожців та з татарською ордою і вигубить усіх наших гнобителів! Біля Хмельницького згуртувалися всі наші завзяті лицарі: Нечай, Бурляй, Богун, Перебийніс, Джеджалій, Ганжа, Морозенко... Всі, всі скупчилися біля нього й присягнули заступати иого, як доведеться, своїми грудьми...

— Слава Господеві! — сказав Галаган. — Може, хоч на цей раз ми побачимо рідну країну вільною і витягнемо з багна стоптану ляхами козацьку честь.

— А чи не буде воно так, озвалася Ганна, як було за гетьманів Павлюка та Остряниці?..

— Мовчи стара! — перебив Цимбалюк.

— Не годиться жінці у розмову козацьку встрявати!

Гість ухопився за слова Ганни:

— А щоб не було так, панове товариство, як сталося за Павлюка та Остряниці, так треба всім вам на поготові бути й людей до повстання підмовляти. Всі повинні узброїтись і приєднатись до Хмеля. Надходить суд Божий між нами й ляхами, і великий гріх та довічна ганьба буде не тільки тим, що лишаться на боці ворога та нроливатимуть кров братів своїх, а навіть й тим, хото сидітиме в запічку під той час, коли брати їхні життя своє за рідний край віддаватимуть! Не знатиме той спокути на цьому світі, а на тім дістане собі найтяжчих пекельних мук!

Гість де-який час помовчав, а зворушені його промовою слухачі не сміли порушити тишу й сиділи мовчки всяк з своїми думками.

— Я йшов до тебе, Микито! — звернувся далі Швайка до Галагана. Виряжаючи мене на Україну з вісткою про волю, гетьман наказав зайти до тебе в Корсунь і переказати, що знає тебе за щирого сина України й сподівається, що ти допоможеш йому в його справі, як він допоміг тобі викупитись на волю.

— Спасибі гетьманові, що не забув про мене — відповів Галаган. — Якщо ти, Трохиме, побачиш Хміля раніше за мене, то перекажи, щоб був певний: Галаган не пошкодує життя за волю й щастя рідної країни!

Повечерявши трохи, Швайка встав з ослону, й почав прощатись, кажучи, що має на думці бути досвіту у Стеблеві.

Цимбалюк укинув подорожньому в торбу харчів і разом з Галаганом проводив його аж на вулицю.

Після звісток Василевих та оповідань запорожця всі в хаті Цимбалюків стали задумані й небалакучі.

Засмучена мати постелила Василеві на лаві товстий килим, поклала в голови подушку й благословила лягати спати.

Пріся й Микита, поцілувавши батька й матір у руку, пішли до своєї світлиці, й через якийсь час усе в хаті потишилося так, що, здавалося, наче всі поснули. Проте справді ніхто не спав: Цимбалюк передбачав, що надходить рішуча хвилина, коли йому доведеться або свідомо стати зрадником рідній країні або перейти на бік повстанців і при нещасті. позбутися свого грунту, майна й навіть притулку. Ганна накликала на голови бунтарів всякі нещастя за те, що через них усі не матимуть спокою, а її коханого сина чекае навіть небезпека війни; Василь обмірковував, чи не можна як-небудь ухилитись від походу, щоб не бити на своїх братів; що ж до Микити, то його обхонило давно відоме йому почуття обов'язку боротися за волю рідного краю, і він мучився тепер думкою, чи чесно він вчинив, що одружився.

— Ти не підеш у військо, мій любий? — почув він серед нічної тиші таємне питання любої йому дружини. Ти не покинеш мене?

Микита почав голубити свою молоду дружину, але вагався з відповіддю.

— Кажи ж, говори, мій любий, що не покинеш мене... Бо як покинеш, то ніколи вже не побачиш: умру я тут з нудьги за тобою, або, гадаючи, що тебе немає вже на світі, і собі смерть заподію!

— Слухай, любко моя! — почав Микита, міцно стискаючи свою дружину в обіймах: десять років я блукав по степах та байраках, десять літ ліжком моїм була сира земля та твердий камінь, десять літ, я, мов дикий звір, ночуючи по дібравах та байраках, придивлявся та прислухався, чи не йде ворог, щоб мене вбити, або взяти на катування... Коли б ти відала, як то мені любо тепер, після того життя спочивати душею й тілом біля тебе, моя ясна рибонько, цілуючи твої рожеві губоньки та твої оченята...

— І цілуй, і відпочивай... — перебила Пріся. Не треба ні про що більше й думати...

— А яка ж тоді, моя горлице, буде доля нашої неньки України, як що всі ми, козаки будемо спочивати коло жінок? Адже вона все гіршає. Не один же я десять років муку приймав — усі стогнуть: і козаки, й міщани, й посполиті. Не можу тобі, кохана моя дружинонько, неправду говорити: якщо підніме Хміль знову повстання, то не всидю я в хаті —піду у військо.

— Оце ж ти мені ножа встромив у серце заплакала Пріся.

— Ти ж воював уже десять років, а чого досягнув? Що здобув для України?

— Те в руках Господніх... а як рідний край покличе, я піду,... бо коли б я не пішов, то моє сумління виссало б мені серце — я зневажив би сам себе, а може б і смерть собі заподіяв! Мине, Прісю, скілька тижнів і ти сама побачиш, що все відмінитъся и мені не можливо буде не йти. А проте, годі тобі зарані серденько своє краяти: тремтиш уся... Заспокійся.

III

Через два тижні Василя споряжали до Черкас. Похід козаків мав відбутися човнами й через те молодий козак лишив свого коня дома; Данило ж, щоб відвезти сина, споряжав воза.

Засмучена розлукою з сином, Ганна всю ніч напередодні, як Василеві виїхати, пекла коржі, книші, пироги та паляниці, сьогодня ж з ранку почала накладати все те на віз, щоб синові у поході на довго вистачило харчів. До того, вона витягла з комори й з льоху цілий бурдюк сала, добру купу ковбас, з півсотні сушених карасів, десяток гусячих полотків та ще багато всяких витребеньок, що їх усіх і не перелічити. До снідання

на возі було накладено всього, що тільки може надумати мати, провожаючи єдиного сина в далекий похід.

Сам Василь оглядав свою зброю, мастив її, де було треба, салом та тер попілом, щоб дужче блищала; Микита допомагав і Василеві й тестеві; Пріся ж бігала разом з матір'ю з хати до воза, виносячи харчі й умощуючи їх поміж сіном. Тут же поміж людей плутався збентежений метушнею кудлатий Боско, намагаючись угадати, хто саме їхатиме в дорогу, щоб знати, чи йому бігти за возом, чи лишитися стерегти хати.

Після снідання Цимбалюк запріг у віз волів і покликав усіх у хату.

— Сідайте всі по лавах, — сказав він, коли всі зібралися, — щоб отак у дорозі й у поході все добре сідало біля нашого Василя.

Коли всі трохи посиділи, батько й мати поблагословили сина, і всі знову вийшли у двір до воза, а той був уже навантажениЙ харчами, що подорожнім майже ніде було сісти й вони ледве примостилися біля люшень.

Цимбалюк перехрестився.

— Гей, круторогі!

Добрі воли напнулися й віз, хитаючись, мов човен, покотився з двору. Поруч возу йшов Микита, провожаючи подорожніх до Росі, а Ганна, стоячи у воротях з заплаканими очима, посилала синові без ліку хрестів і благословення.

Ледве Цимбалюк з сином переїхали Рось, а Микита, покликавши від возу Боска, не дійшов ще й до своєї хати, як з Богуславського шляху почулися музики, а вулицею вже метушилися діти, вибігаючи на шлях. Микита пішов на той бік, відкіля вчувалися музики і побачив, що до Корсуня наближається Велике польське військо.

Попереду війська, слідом за музиками, їхав бравий польський вояка, відомий уже Галаганові з попередніх війн, польний гетьман Калиновський. Дебелий та кремезний, закований, у блискучий панцир, з золотим шоломом на голові, гетьман мав величний і завзятий вигляд.

Слідом за гетьманом ішло кілька полків гусарів. Вони були в за-лізних з золотими розводами панцирях, мали на головах залізні шоломи з золотими на версі птицями, а в руках держали довгі списи з червонцми держаками й жовтими на версі списів прапорцями. Тільки проминули Микиту гусари. як пішли повз нього улани в кільчастих панцирях та чудних, кривобоких шоломах. За уланами йшло три полки драгунів, а далі потяглася піхота: перше німці, а далі польські жовніри.

Галаган не рушився з місця, дожидаючи, поки перейде все військо, щоб знати, з якою силою доведеться змагатися Хмельницькому.

За піхотою везли більше як тридцять гармат, за гарматами їхав у великому ридвані старий коронний гетьман Микола Потоцький, а позад його ридвану гарцювали кіньми вершники з королівського по чоту, красуючись нап'ятими на груди, замісць панцирів, тигрячими шкурками та вбраними у пір'я блискучими на головах шоломами.

За військом, скільки оком глянь, нростягся вкритий курявою військовий обоз з харчами, знаряддям, а найбільше з добром панів та з челяддю.

Обдивившись на польське військо, Микита зажурився: велика сила була у Потоцького, такої сили не збірали поляки ще ні при одному козацькому повстанні.

Все те польське військо перейшло Корсунь і спинилося біля замку. Туди ж пішов і Микита. Він знав, що драгунські полки набірали поляки з українців і, побачивши, що драгуни вже позлазили з коней, увійшов у середину їхнього натовпу, щоб пошукати кого небудь знайомого та де-

що вивідати. Походивши небагато, він справді наглядів свого товарища Дороша Білика, що, як і він, за участь у повстанні позбувся своїх прав і був силоміць відданий своїм паном за непокірливість у драгуни.

Товариші привіталися й розповіли один одному про свої пригоди, а далі Микита спитав:

— Куди ж це, Дороше, ви йдете?

— Хіба ми своєю волею йдемо? — відповів колишній козак похмуро. — Йдемо туди, куди нас женуть, як отару. Кажуть, ніби на Низ, запорожців карати за те, що дали притулок Хмельницькому.

— Невже ж ви будете бити на своїх?

Драгун оглядівся, чи немає поблизу когось з шляхти, й нахилившись до Микити, сказав пошепки:

— Чортового батька примусять вони мене, бити на своїх. Нехай тільки дійдемо до Дикого Поля, то я так чкурну, що мене й вітер не вловить... Та й не один я!..

Микита не мав часу довго балакати з товаришем, бо знав, що Пріся й мати без нього неспокійні і, попросивши Дороша, щоб той як-небудь подав йому звістку про дальші події у війську, попрощався з ним.

Наблизившись до своєї хати, козак побачив, що до їхнього двору під'їзджає ціла хоругов польських уланів, і чув, як хорунжий, одрізнивши десять вершників, наказував їм розташуватись у дворі й у хаті на мешкання.

Почувши про таку напасть, жінки сплеснули руками, Микита ж, заступивши двері хати, почав доводити хорунжому, що це двір козака,

по закону ж козаки вільні від перемешканя по їхніх хатах польського війська.

Хорунжий зразу розпалився, вилаяв Микиту хлопом та зрадником королеви звелів пустити його в хату.

Не маючи сили змагатися з узброєним військом і сподіваючись, що польське військо перестоїть у Корсуні недовго, Микита змовчав і відступився від дверей.

Хорунжий Квицинський був ще молодий шляхтич, а проте вже розбещений розпустою та ласощами життя. Невисокий з себе, русявий, з ледве помітними вусами. він складався б навіть на хлопя, коли б у погляді його очей не відбивалися всі десять смертних гріхів. Походженням з Великої Польщі, він мав Україну за завойовану Польщею землю, на всіх же українців, однаково, чи на посполитих, чи на козаків, дивився, як на хлопів польської шляхти.

То ж бо!.. — сказав з погрозою шляхтич, проходячи повз Микиту в хату. Гляди, щоб не нагодували тебе канчуками!

Галаган мовчки стиснув кулаки й пішов слідом.

Здибавши в хаті жінок, шляхтич зразу уп'явся очима в Прісю.

— Яка красуня!.. Слово гонору, я ніколи не бачив поміж хлопками такої вроди!

Кажучи це, він наблизився до Прісі й хотів узяти її за підборідця, але Пріся відхилилася, а Микита хутко заступив її, вхопивши хорунжого за руку.

— Не руште, пане! Це моя жінка!

— Ах ти, нахабний хлопе! — скрикнув Квицинський, відскочивши. — Ти насмів підняти руку на шляхтича? За це тебе треба провчити канчуками. Гей, улани!

Микита зрозумів, що хорунжий звелить його катувати, й рішивши краще вмерти, ніж зазнати ганьби, метнувся до дверей своєї світлиці, щоб ухопити шаблю.

Зрозумівши, що буде лихо, жінки зарепетували. Пріся з галасом кинулася до чоловіка, а Ганна простягла руки до шляхтича:

— Вельможний пане, пробачте! Ми ж не хлопи, ми козацького роду з діда й з прадіда. Ми не звикли, щоб з нами так поводилися!

— Козацького роду, так не хлопи? — гримнув шдяхтич. — Не навчилися ще, як поводитись з панами, так я вас навчу! Гей, улани!

У сіни увійшло скілька уланів.

— На стайню цього хлопа!.. — показав хорунжий на Микиту.

— Та всипте йому півсотні канчуків!

Але Микита встиг уже узброїтись і став у дверях, своєї світлиці гнівний та рішучий. Ще той не народився, хто б мене бив канчуками! — скрикнув він, вихопивши шаблю з піхви. Смерть тому, хто стуцить на поріг!

— Милостивий пане!... — кланяючись шляхтичеві просила тим часом Пріся. — Пробачте моєму чоловікові! Нате ж він і чоловік мені, щоб обороняти честь мою і бути моїм єдиним володарем. Щиро прошу вас, пане, пробачте й не гнівайтесь.

Шляхтич подивився у розпалені очі козака й зрозумів, що той справді живий до рук не дасться: робити ж з першого дня в Корсуні бешкет йому було не зручно. Хвилину він вагався і всі стояли в напруженні, а в решті хорунжий перевів очі від Микити до Прісі.

— Ну, красуню! Нехай буде по твоєму проханню. На цей раз подарую твоєму чоловікові, а вдруге нехай він свій гонор заховає, бо буде кепсько!

Далі хорунжий наказав дати помешкання на десять уланів і похвалився згодом прийти подивитись, чи гарно їм буде. Микита й Ганна лишилися дуже збентежені й засмучені, не знаючи, що чинити; Пріся ж, радіючи, що минулося лихо, почала умовляти чоловіка й матір, що не аби яке горе, якщо військові люди поживуть у них де-який час.

— Що ж маємо робити, мамо... — говорила вона. Перебудемо всі в малій світлиці, а уланам віддамо ваші дві горниці.

Ганна охала й бідкалася, що таке сталося без чоловіка, а проте, врешті мусіла скоритися й почала переносити свою й чоловікову постелю до дочки. Після того дня в хаті Цимбалюка життя повелося невеселе й пригнічене. У дворі й по хаті ходили чужі люди й хазяїнували, як хто хртів. З першого дня у Ганни почали зникати всякі харчі, далі не ставало птичини, а нарешті черга дійшла й до свиней. Ганна плакала й сварилася з уланами, але це було ні до чого, бо вони лаяли її й робили ще гірше.

Микита пішов був поскаржитись уланському полковникові, але з того трохи не сталося нового лиха: полковник доручив Квицинському розібрати Микитину скаргу й той, прийшовши до хати Цимбалюків, знову почав жартувати та залицятися до Прісі, а Микита знову хапався за шаблю, так що Прісі вдруге довелося благати шляхтича, щоб пробачив її чоловікові.

Через кілька день після того Пріся, як і щодня, пішла увечері з відрами до Росі по воду.

З того часу, як до Корсуня прийшли поляки сумно стало над Россю. Не маячили вже тут, під вербами, чорні шапки парубків, не червоніли стьожки та плахти дівчат, не бренів веселий сміх, не лунали по-над річкою лагідні пісні... Замісць того, мов тіні, ходили тут засмучені жінки та потай, ховаючись від гусарів та жовнірів по-за кущами, прибігали до річки дівчата з відрами. Замісць пісень тепер тут вчувався плач та жалі. З усякої хати жінки й дівчата приносили сюди свої кривди, образу й ганьбу, що їх зазнали від поляків: по хатах поляки гуляють та пиячуть, б'ють та нівечать хазяйське збіжжя й посуд, грабують добро, ріжуть худобу. Та нехай би вже це, а то почалося таке, що не можна ні дівчині, ні молодиці з хати вийти хватають жовніри та й тягнуть гвалтом до замку, де польська шляхта бенкети справляє...

Сьогодня Пріся почула ще таке, що її аж пропасниця почала бити: у Кривинюка згвалтовано жінку, а коли чоловік почав її обороняти, то гусари забили його на смерть.

Наслухавшись про такі новини та наплакавшись разм з жінками, Пріся помітила, що вже добре смеркло й, ухопивши свої відра на коромисла, поспішаючись пішла до своєї левади.

Хутко проминула вона верби, що, мов вартові, стояли над кручею, перебігла всю леваду й наблизилася вже до кущів бузини, що росла по-над межею садка, коли з-за кущів виникла постать Квицинського й перепинила їй шлях.

— Я давно чекаю на тебе, красуню! — сказав шляхтич. — Так ти мені в око впала, що просто спокою не маю. Причарувала ти мене своїми очима!

Скориставшись з того, що Пріся держала руками коромисло, він обняв її й хотів поцілувати, але молодиця відхилилася, росплескавши воду.

— Не жартуйте, пане, бо ви знаєте у мене чоловік є...

Шляхтич спалахнув.

— Як не будеш до мене ласкавою та не будеш мене любити, то заб'ю на смерть твого нахабного хлопа-чоловіка! Ліпше иди до мене волею... — додав він, ухопивши Прісю за руку. — Бо все одно, як заб'ю твого чоловіка, то не минеш моіх рук...

— Ох, мені лихо! — злякано скрикнула молодиця й хотіла тікати, але шляхтич уже міцно обхопив її рукою.

Коромисло з відрами впало Прісі з плеч, а вода розлилася по землі.

— Пане, пустіть! Бійтесь Бога! — казала вона, змагаючись.

— Чого ти пручаєшся, нерозумна? Невж тобі твій брудний хлоп любіший за родовитого шляхтича?

Він розпалювався й усе міцніше тулив Прісю до себе.

— Пустіть, бо кричатиму!

— Не пустю! Ти мені сподобалася й мусиш бути моєю! — говорив шляхтич, намагаючись затягти Прісю за кущі.

Пріся, змагалася й почала гукати Микиту, але того не було, й через хвилину боротьби вона почула, що шляхтич дужчий за неї й що за кілька хвилин вона знесилиться.

Нарешті на репетування Прісі від хати почулося тупотіння. То біг не Микита, бо він саме ходив у степ по коні — від хати бігло четверо уланів.

Наляканий тупотінням шляхтич випустив Прісю з рук, розглядівши ж, що то були улани, знову хотів вхопити її, але було вже пізно: покинувши відра там, де вони впали. Пріся, як сполохана куріпка, кинулася за кущі й побігла через сад до хати.

— Чого вас нечистий приніс сюди? — накинувся хорунжий на здивованих уланів. Не смієте мені сюди вибігати, хоч би що тут почули! Геть к бісу!

Обурений, мов звір, що стеряв здобич, шляхтич пішов вулицею. По жилах його напружено буяла кров. а серце гулко колотилося. Гнучке тіло молодиці, що тільки оце тріпотіло в його обіймах, збудило в нього звірячу похоть до неї, і він завзявся, щоб хоч як, а досягти своєї мети.

IV

Вирвавшись з обіймів шляхтича, Пріся, не добігши ще до хати, почала думати, чи сказати Микиті про те, що сталося, чи не говорити. Сказати страшно: Микита такийзапальний він уб'є пана, й тоді загине сам на шибениці, а проте й не сказати було неможливо, бо мати, зустрівши її біля хати, побачила, що вона така збентежена, й зараз почала питати, де відра. Пріся не мала сили таїтись і з плачем почала розказувати матері все, жахливо озираючись і тремтячи всім тілом, бо їй здавалося, що шляхтич женетъся за нею.

Тут саме приїхав із степу Микита й Ганна розказала йому, що було. Микита заскреготів зубами и стиснув рукою шаблю.

— Уб'ю, як собаку!

— Борони тебе, Боже, любий! — ридаючи сказала Пріся. — Ти ж занапастиш себе й нас усіх!

Микита суворо відхилив Прісю, від себе й, поставивши коней, пішов у хату. Він хоч і знав, що Пріся невинна в тому, що божевільний панок чіпяеться до неї, а проте в серці козака виникло якесь вороже до неї почуття.

— Бач, як причаровує своїми очима... чарівниця!

Смутний і обурений, він довго мовчки ходив по світлиці.

— Голубчику, Микито, — говорила Пріся, трохи заспокоївшись, — ти неначе на мене гніваешся... Чи винна ж я?

— Не дивилась би на нього — не було б того!

— Я б тепер радніша, щоб мої брови повилиняли, а очі позападали — щоб на мене бридко б було й глянути, бо тоді б і пан, до мене не чіплявся!

Пріся почала так гірко плакати, що Микиту взяв жаль, і він почав її заспокоювати, сказавши, що тепер сам провожатиме її на річку.

Другого дня над вечір, коли Пріся лагодилася йти по воду, Микита справді надів свій козацький черес, запхнув за нього пистоль, почепив шаблю й пішов разом із жінкою.

Вони йшли через садок, де ще недавно так любо женихалися, ховаючись у вечері від білого проміння місяця під захистом кучерявої яблуні.

— Не, забув, Микито, як любо було? — соромливо глянувши на чоловіка, спитала Пріся й повела очима в бік яблуні.

Микита стиснув їй руку. Він добре пам'ятав усі щасливі хвилини свого першого й єдиного кохання. Чи вернуться ж вони знову, ті хвилини? Чи настане ж знову спокій?

Взявшися за руки, молоді перейшли сад, вийшли на леваду й поминувши верби, почали сходити униз до річки. От і воно, те місце, де Микита вперше попросив у Прісі напитися води й вона причарувала його своїм поглядом... Але яка одміна: там, де срібним дзвоном бренів по-над річкою дівочий сміх та співи, тепер стояла зловісна тиша, що перебивалася тільки плачем та зітханням покривджених та ображених жінок.

Пріся мовчки набрала води, а Микита підсобив їй підняти відра на плечі й обоє пішли назад. Скоро вони проминули верби й наблизилися до кущів, аж тут назустріч їм вийшов Квицинський.

Микита спалахнув.

— Чого це пан тут тиняється по чужій леваді? Чи не підстерегає він тут чужої жінки, як учора?

У ті часи на шляхтичів у Польщі не було ніякого суду. Навіть саме життя хлопів було у владі шляхти, на українських же молодиць та дівчат шляхтичі звикли дивитись, як на свою власність. Через те змагання Микити за честь своєї дружини здавалося Квицинському нечуваним нахабством і обурювало його.

— Геть з дороги, нахабний хлопе! — крикнув він. — Як смієш ти, пся крев, ставати мені на перепоні?

Він підступив, ближче до Прісі.

— Бачу, ляше... — відповів Микита, заступаючи жінку й виймаючи з піхви шаблю. — Бачу, що або тобі або мені не жити на світі. Ставай до чесного бою!

— З ким? З тобою? — глузливо крикнув хорунжий. — Шляхтичеві не личить рубатися з хлопом! Хлопська смерть не на поєдинку, а на палі, й ти зараз скуштуєш, як сидіти на ній. Гей, гайдуки!

З-за кущів вибігло двоє дужих поляків, що були гайдуками біля хорунжого. Він навмисне привів їх із собою, щоб силою захопити сьогодня Прісю до себе.

Та не вспіли ті гайдуки підбігти до Галагана, як шляхтич уже впав на землю, простромлений у серце шаблею козака.

Жахливий крик вирвався з грудей Прісі. Вона зрозуміла, що загинуло її життя, бо загине тепер Микита. Скрикнули й гайдуки і, вихопивши з піхов шаблі, почали наступати на Микиту.

— Три шаблі, перехрещуючись і б'ючись одна об одну, жалісно брязчали, розкидаючи в темряві блискучі іскри з своєї загартованої криці.

— Прісю! — гукнув Микита. — Тікай до хати, поки я їх здержу!

Але в Прісі буяла по жилах козача кров. Вона не покинула чоловіка в пригоді, а, скинувши з коромисла відра, вдарила ним одного з гайдуків по руках і вибила в нього шаблю. У ту ж саму мить Микита зачепив другого гайдука своєю шаблею по щоці й той з прокльонами відскочив від нього й, скрівавлений, почав тікати. Слідом по ньому побіг і другий, покинувши свою, вибиту Прісею з рук, шаблю.

Все сталося в одну мить. Прісін чоловік був врятований від смерті, але молода жінка розуміла, що та смерть стояла зараз за плечима її

чоловіка, бо через кілька хвилин сюди мали набігти цілі натовпи поляків, і Микита буде вбитий. Ті ж думки блискавкою бігли й у голові самого Микити.

— Прощай, голубко... — сказав він, притуливши до себе дружину. — Я втечу й переховаюсь в Крутому Байраці. А потім... потім сподівайся мене разом з Хмельницьким! Пріся хотіла щось говорити, обхопила чоловіка за шию, та так і зомліла.

— Схаменися, Прісю, бо обоє загинемо... — умовляв Микита дружину, — Не вдавай серця в розпуку. Бог допоможе нам знову з'єднатися.

Побачивши, що Пріся не розплющує очей він почав трусити її, щоб довести до притом ности.

Тим часом з вулиці почулися голоси: поранений гаидук підняв цілу хоругву уланів і вони бігли до левади. Небезпека зростала щомить.

Хапаючись, Микита поніс Прісю на руках до кущів бузини, що росли зараз за межею сада. Тут нарешті вона росплющила очі й прочуняла.

— Прощай, мила! Тікай до матері... Та не жури себе, а сподівайся мене разом з волею! — ще раз розпрощався з дружиною Микита.

Пріся почула любий голос і зрозуміла, що чоловікові треба скоріше рятуватись. Вона поцілувала його в останнє, кинулася в сад зникла за кущами. Зник за кущами й козак.

Поки гайдуки разом з уланами розшукували в темряві тіло хорунжого та шаблю товариша, Микита садками та городами, перелазючи через тини та перестрибуючи рівчаки, прямував до того місця на Росі, де був брід, і, перебігши там за річку, зник у темряві гаю. Проте він був певний що поляки будуть його доганяти и найпильніше

розшукувати, й через те, не спиняючись, пішов гаєм по-над Россю, поспішаючись, щоб до світа дійти до Крутого Байраку.

Околиці свого рідного міста Микита знав, як свою долоню, і через те, не вважаючи на темряву, він ішов хутко, обминаючи розкидані по-над Россю хутори. Відійшовши півмилі від Корсуня в бік Стебліва, козак наблизився до Росі, де знав брід, і там знов перейшов на Корсунський бік річки. Тут на півмилі від берега лісу не було, й Микита, щоб не виявити себе, пішов балкою, обережно прислухаючись і ховаючись по-під кручами.

Скілька разів козакові вчувалося тупотіння коней, і тоді він припадав ухом до землі й прислухався. Один раз тупотіння коней почулося зовсім виразно й що далі ближчало.

Микита опинився в небезпеці, але, на щастя, недалеко від нього над кручею був терник, і козак уліз у саму середину кущів, не вважаючи на те, що гострі шпички тернику рвали на ньому не тільки одежу, а навіть саме тіло. Тупотіння коней зовсім наблизилось і завмерло біля тернику. Вершники спинилися й — Микита почув розмову трьох поляків.

— Де ж його поночі знайдеш? — говорив один з вершників. — Може, він отут і сидить у тернику, а як його дістанеш?

— Тільки одежу подереш задарма, а його, може, тут і немає... — сказав другий голос.

— Це треба розуму не мати, щоб поночі, навмання лазити по терниках! — додав третій.

— Ми не хорти, щоб чути носом, де він.

Вершники рушили коней і поїхали далі. Почекавши, поки не чути стало тупотіння коней, Микита виліз з тернику й пішов далі.

Ніч була тепла — весняна. З неба безличчю ясних очей дивилися на козака веселі зорі, а назустріч йому повівав вітрець, обгортаючи його нічною вохкістю й пахощами весни.

Все це нагадало козакові його десятирічне життя по степах, і він почував себе під вільним небом неначе в рідній хаті. Жваво йшов він, розбиваючи вітер своїми дужими грудьми, і тільки неспокій за Прісю не давав йому змоги бути цілком щасливим: те ж, що він повинен був жити диким звірем, і на крихту не страхало його.

Через годину після півночі Микита ввійшов у ліс. Біленькі, рясці берези неначе відбивали від себе світло й допомагали козакові вишукувати стежки; проте, що далі козак ішов лісом, то трудніше ставало йти, бо ліс перерізували крутобокі балки й рівчаки, що плуталися й перехрещувалися поміж себе, збігаючи до Крутого Байраку. Хоч як добре знав Микита Крутий Байрак, а проте й він заплутався б у гущавині й не потрапив би до нього, коли б не почало розвиднюватись.

— Стій! — несподівано почув Микита поперед себе голосний покрик і побачив, що крізь кущ наведені на нього дві рушниці.

З несподіванки козак ухопився був за пістоля, але враз спустив руку:

— Якого дідька полохаєте ви людей? — сказав він, весело, розглядівши за кущем смушеві шапки та українські чумарки.

— Та це ти, Микито? — почулися здивовані голоси, й з-за куща вийшло двоє молодих стеблівських парубків, добре відомих Галаганові, бо Стеблів був від Корсуня не більше, як за милю, і мало не всі корсунці знали стеблівців, а стеблівці — корсунців.

— Чи по волі, чи по неволі?

— Добрі молодці все по волі ходять!

Приятелі почоломкалися й почали розпитуватись. Галаган розказав про свою пригоду, що через неї мусив шукати притулку в Крутому Байраці, стеблівські ж парубки розповіли, що вони тільки вартові, а що в Байраці вже згуртувалася добра ватага з стеблівців, і навіть богуславців, таких самих, як і Микита, що через поляків мусіли тікати до лісу.

— От тебе тільки нам і бракувало! — радіючи, що здибалися з Микитою, говорили стеблівці. — Ти над усіх козаків козак будеш нам за отамана!

З тим усі троє козаків пішли вниз байраку до табору повстанців.

V

На другий день після того, як загинув від руки Галагана польський хорунжий, коронний гетьман Потоцький справляв у Корсунському замку бенкет. Це був не звичайний бенкет польсько шляхти, які відбувалися мало не що-дня з приводу прибуття до війська всякого нового пана, — сьогодня старий гетьман справляв бенкет усій шляхті з приводу того, що завтра з сином Потоцького, Стефаном, значна частина польського війська мала виступати з Корсуня на південь шукати Хмельницького.

У великій світлиці замку, за кількома довгим столами, сиділи опріч коронного гетьмана та сина його Стефана ще польний гетьман Калиновський, полковники та вельможні пани: Одрживальський, Синявський, Бігановський, Чарнецький, Сапіга, Друцький, комісар Шемберг і багато більшої і меншої шляхти. Всі вони були одягнені в коштовні різнокольорові саєтові кунтуші, гаптовані золотом та сріблом, і пишалися всякими окрасами з золота й самоцвітів.

Багато вже за столами було випито доброго вина й старого меду, багато вигукувалося вже "віватів" і за ,короля, і за славу Річі Посполітої,

й за польське хоробре військо, й за панство й панів, та панянок. Тепер усі були вже на підпитку й бенкет доходив до краю.

Старий Потоцький хотів уже відпочити й блимав очима, але йому здалося, що попереду, ніж попрощатись, він повинен ще навчити свого сина, як керувати військовими справами, і він голосно звернувся до нього:

— Сину мій! Завтра ти поведеш хоробре польське віиська на війну.

— Яка війна, тату?! — зразу перебив батька Стефан Потоцький. — Багато чести хлопам, щоб з ними воювати! Слово гонору — я й шаблі, з піхви не витягну на цю наволоч, а розжену бунтарів канчуками, Хмельцицького ж приведу до тебе на аркані!

— Так, так, любий сину! Ти говориш, як і годиться шляхтичеві; а проте знай, що українське повстання це гидра — відрубаєш їй голову, а натомісць виростає дві! Будь же обережним і слухайся вельможного пана комисара — він людина досвідчена у військових справах і буде давати тобі раду. Я ж з свого боку не шкодую дати тобі найліпше військо.

— Не треба, батьку, мені багато війська! Що менше буде в мене війська, та більше буде мені слави!

— Віват пану Стефану! Віват завзятому лицареві! — загукали пани по всіх столах, піднімаючи свої келехи з вином.

Старому гетьманові було дуже любо, що син його так говорить і що його так щиро всі вітають. Він зовсім розмяк від вина й з сльозами на очах простяг свій келех до сина.

— Віват, мій любий синку! Я завжди говорив, що ти в мене вдався!

Батько й син поцілувалися.

— Веди ж завтра своє військо, синку! Перейди ліси й степи та зруйнуй запоріжську Січ і винищи до ноги харцизів, що порушують наш спокій: привідця ж їхнього — Хмельницького приведи сюди на заслужене катування й страту.

З цим старий Потоцький допив свій келих і хотів підвестись, але ноги його вже не слухали й він знову важко сів.

Побачивши те, до Потоцького підбіг Калиновсъкий і, всміхаючись, узяв иого під руку, щоб підвести.

— Пану Миколі час до ліжка!

Потоцький дуже не любив Калиновсъкого й він, узявши його слова собі за образу, знервовано вирвав свою руку.

— Прошу, пана, доглядати себе та своєї пані, а не мене!

Калиновський враз спалахнув і вхопився за шаблю:

— Як сміє пан зачіпати мою дружину?!

Обидва гетьмани — коронний та польний сварилися по кілька разів на день, і до цього всі вже звикли. Почувши тепер їхню сварку, до Калиновського підбігли Одрживальський та Бігановський і відтягли його на бік, умовляючи пробачити старому, який до того ж на підпитку; Шемберг же та Сапіга підвели тим часом старого Потоцького під руки й повели його до покоїв.

— Заспокоєний Калиновський і всі останні пани посідали знову до столів і взялися кінчати свій бенкет.

— Гей, хлопи! — гукнув молодий Потоцький.

— Тягніть з льохів усе, що там маєте!

Прислужники забігали й по столах знову забряжчали кухлі, а пани знову вітали пана Стефана, подаючи йому тим часом всяких порад:

— Віват, пане Стефане! Щасливий єси: тебе чекає всесвітня слава!

— Найпильніше треба, щоб винищити всіх запорожців, бо, поки вони існують, не буде нам спокійного життя на Україні!

— А хлопам українським треба дати такої кари, щоб вони вже й не згадували про волю!

— Не бійтеся, панове! — голосно відповів Стефан Потоцький. — Мене не треба вчити, як карати хлопів: гостра паля — то їм найліпша наука.

— І схизму всю треба винищити! — почулися голоси. — Нехай сяє єдина свята католицька віра.

З усього зібрання поляків знайшовся тільки один, що йому речі панів про кари й утиски на українців були не до мислі. То був комисар Шемберг. Він незадоволено похитав головою й сказав:

— Нерозумно дратувати українців, коли стоїмо серед України. Треба поводитись з ними по правді з ласкою!

Ці слова викликали в панів цілу бурю протестів.

— Як, з ласкою?! — гукали вони, — от до чого доводить ласка: вже вчора хлоп убив шляхтича! Чи чувано це? Ні, хлопів тільки карами можна залякати й держати у слухняності.

— За що ж убито хорунжого? — спитав зацікавлений Потоцький.

— За те, що він залицявся до молодиці! Його вбив хлоп, чоловік тієї молодиці!

— Яке нахабство! — почулися вигуки здивування. — Йому зробили честь: родовитий шяхтич звернув увагу на його брудну жінку!..

— Маю надію, що хлоп уже сидить на палі? — спитав Потоцький.

— На жаль, ще ні! — обізвався пан Друцький, полковник того полку уланів, що в ньому був хорунжим Квицинський. — Хлоп зразу ж утік! Проте мої улани як найпильніше його шукають, і я маю певну надію, що небагато мине, як ми його четвертуємо або посадим перед замковою брамою на палю на острах усьому Корсуневі.

Потоцький засміявся:

— А цікаво б бачити ту молодицю, — чи варто ж було через неї загинути?

— Нема про що говорити, пане Стефане! — знову озвався Друцький. — Чи розумно ж помірати за хлопку, коли ми можемо мати їх цілі десятки — досить звеліти гайдукам привести.

Довго ще бенкетували пани, поки, де-хто заснув, схилившись до столу, а де-хто, шукаючи постелі, зсунувся під стіл і там розпластався, як рак; ті ж, що були дужчі, порозходилися по своїх покоях, що були тут таки, у замку. Молодий Потоцький був міцніший за багатьох і пересидів мало не всіх, але нарешті підвівся й він, щоб іти до своєї світлиці. Коли він минав двері, до нього наблизився молодий білявий панок Блясь.

Блясь був з дрібної шляхти й пив та їв з ласки заможних панів. Він завжди придивлявся й прислухався до бажань вельможних магнатів і

прислуговувався їм, щоб запобігти їх ласки. До Потоцького він наблизився, принижено вклоняючись, і промовив до нього стиха:

— Вельможний пан хотів побачити ту молодицю, що через неї вбито хорунжого Квицинського, чи не привести її до покоїв пана?

У голові Потоцького парував хміль і вигадка Бляся йому подобалася.

— Цікаво... цікаво... Справді приведи — подивлюся, що воно за диво, — відповів він і пішов далі.

Під той час у хаті Цимбалюків уже давно було погашено світло. Гусари десь добре нагостювались і поснули рано. Ганна, збентежена вчоршнім випадком і неспокійна не тільки за Микиту, але й за Данила, бо йому вже час було вернутися з Черкас, плакала сьогодні ввесь день і не спала довго, але після півночі й її зморив сон, не спала ще тільки одна Пріся. Думки її линули туди, куди пішов її любий чоловік. У непокої вона уявляла собі, що Микиту вже вхопили поляки й десь завдають йому муки... Через хвилину їй ввижалося, що він, голодний і холодний, мов дикий звір, ховається по-під кущами, прислухаючись до всякого згуку, навіть до шелесту листя... й молода жінка сама прислухалася до найменших згуків, не маючи сили заснути. І от її вухо вловило біля хати гомін скількох голосів, а через хвилину счинився грюкіт до неї у вікно. У Прісі заколотилося серце, бо вона передчувала недобре. Навпаки Ганна, що не чула голосів, а почула тільки стукотіння, скочила радісно, сподіваючись що то вернувся Данило, і хотіла відчинити двері.

— Не відчиняйте, мамо! — озвалася Пріся. — Я боюся.

Голоси почулися вже у сінях, бо з двору у сіни двері тепер не замикалися через те, що там часто ходцли гусари.

— Одчиняй! — голосно гукнули всінях, і хтось почав сіпати двері.

— Чого вам треба серед ночі? — спитала вже злякано Ганна. — Я не відчиню!

— Не відчинеш — самі відчинимо! — гукали за дверима й почали бити й рвати двері.

Перелякані жінки ледве вспіли обгорнутись одежею, як легеньку защіпку у дверях було зламано й у хату ввійшов панок Блясь, держучи в руці запаленого лихтаря, а позад нього стояло четверо гайдуків.

— Беріть оцю! — показав він на Прісю. Не вспіла молода жінка й скрикнути, як четверо гайдуків вхопили її й скрутили їй назад руки.

— Затуліть їй заразом і рота, щоб вулицею не репетувала, — наказував Блясь.

— Не мучте мою дитину! — скрикнула Ганна. — Пустіть!

Але зразу ж вона впала непритомна від важкого кулака одного з гайдуків.

Прісю витягли з хати й понесли вулицею. Куди несли її, вона не знала, бо бідній молодиці нап'яли на голову якогось лантуха, так що вона нічого не бачила. Через який час вона почула, що її несуть по східцях угору. То були сходи на ту башту замкову, де жив Стефан Потоцький.

Приволікши Прісю до покоїв Потоцького, Блясь сказав розмотати молодиці голову, розв'язати рота й лишитися на сходах, а сам потяг молодицю в горниці.

Через хвилину Пріся з жахом побачила себе у гарно вбраному й освітленому покої, в якому на канапі сидів невідомий їй пан.

— Оце, ясновельможний пане, — сказав Блясь — та молодиця, що її чоловік убив хорунжого Квицинського. Осоловілими очима Потоцький пильно придивлявся до Прісі й хоч вона була нечепурно вбрана й розкудлана в боротьбі з гайдуками, проте її великі карі очі й чорні брови зкрашували все те й примушували бачити тільки їх, а не одежу. Потоцький упевнився, що у нього перед очима була певна красуня.

— Ти не лякайся, молодице... — почав Потоцъкий п'яним голосом. — Хоч тебе й слід скарати на смерть за вчинок твого чоловіка, та я того не вчиню.

Він моргнув Блясеві й той вийшов, зачинивши за собою двері; сам же Потоцький, трохи хитаючись, наблизився до Прісі й узявши її за руку, все дивився в її широко росплюшені очі.

Рука молодиці тремтіла, як і ввесь її стан, і те тремтіння зразу збудило у поляка п'яну похоть.

— А ти справді непогана, молодичко... — сказав він, сміючисъ. — Правда вмірати через тебе нерозумно, але пожартувати з тобою одну нічку — не погано, ходім зо мною.

Він обхопив її за стан і повів до дверей другого покою, що були зап'яті килимом.

Тільки тепер Пріся зрозуміла, на що її взято й принесено сюди. Вона зразу розуміла й те, що вона тут беззахистна й ніщо не може врятувати її. Одчай обхопив серце молодої жінки й вона впала навколішки.

— Пане хороший! — почала вона благати Потоцького. — Не робіть мені ганьби! Я козачка з роду й чесна жінка своєму чоловікові!

Молодий поляк не звернув уваги на її благання. Він ухопив Прісю в обійми й поволік за килим.

— Ти мені вподобалася й не буде тобі ніякої ганьби з того, що вельможний шляхтич з тобою ласкаво пожартує.

Тоді в Прісіному серці заклекотіла козача кров, і вона зважкилася ліпше вмерти, а не датися в наругу. Вона почала змагатися, коли ж почула, що сили вже не вистачає, — вона уп'ялася в шию своему насильникові. Скрикнувши, той випустив Прісю з своїх обіймів, але вона розпалена боротьбою, не розуміла вже, що робить, і зваливши Потоцького на поміст, почала крутити йому руки й душити за горло...

Можливо, що в нестямі Пріся й задавила б поляка, коли б на крик його не вбігли гайдуки й не вирвали б знесиленого пана з рук розлютованої козачки.

Ледве зводячи дух, Потоцький сказав вкинути Прісю у льох і переказати на другий день полковнику Друцькому, щоб за смерть, від її чоловіка, шляхтича Квицинського, Прісю було покарано найлютішою смертю.

Прісю вхолили гайдуки, поволокли по сходні аж під замок у льох і вкинувши туди, зачинили за нею важкі двері. У льоху було темно, й нещасна жінка не зважувалася рушитись з місця, щоб не впасти кудись ще глибше. Останнє, що вона почула, був брязкіт залізного засову дверей і після того в льоху стало тихо, як у могилі.

Жах обхопив душу молодиці, й вона жалкувала, чому Потоцький не звелів вбити її відразу.

Не весело минула ця ніч і Потоцькому, ранком же він виїхав до свого війська блідий і похмурий. Його не розважали навіть голосні музики, що грали перед його військом, і ті "вівати", що лунали йому вслід, аж поки перейшов він з військом на другий бік Росі.

VI

Діставши ранком від молодого Потоцького за Галаганову молодицю замість подяки лайку й довідавшись від гайдуків, яку прикру ніч зробила Пріся вельможному гетьманському синові, Блясь зараз же побіг до полковника Друцького переказати про волю Потоцького, щоб нахабну козачку скарати на смерть.

— То правда, — сказав Друцький: не покарати молодицю не,можна, бо через неї вбито шляхтича. Коли б вона не підбурила свого чоловіка, а була б до хорунжого ласкава потай від нього, то цього б не сталося. Їй треба зняти голову. Приведи її до мене.

Полковник Друцький був хоч старіший за Стефана Потоцького, але ще дужий тілом. Разом із тим він був великий ласун до жіночої вроди й у своїх маєтках не минав ні одної вродливої дівчини або жінки з своїх підданців. Почувши, що Галаганова молодиця відхилила залицяння не тільки Квицинського, а навіть самого Потоцького, він дуже зацікавився її побачити й для того більше й звелів привести Прісю до себе.

Вкинута в льох, Пріся довго стояла, мов скаменіла, на одному місці, поки нарешті втома її подужала й вона сіла, а далі й упала на долівку. Чи спала вона, чи ні, вона того не почувала, бо думки не покидали її всю ніч. Скільки часу вона була вже в льоху, вона теж не розуміла, бо в мертвій тиші й пітьмі не можна було знати часу. Змучена душею й тілом, вона нарешті почула, що до льоху йдуть люди й хоч, знала, що ті люди її вороги, що вони поведуть її на страту, а все ж таки зраділа, зачувши людей, бо лежати в домовині живому далеко гірше, ніж мертвому.

У дверях забряжчав засув, двері з сердитим скрипінням одчинилися й Пріся побачила вгорі сіру пляму далекого бажаного світу.

— Виходь, проклята хлопко! — гукнув Прісі Блясь і вдарив молодицю ногою. — Через тебе ледащицю на мене розгнівався гетьманський син. Ось стрівай: зітнуть тобі голову, щоб не брикалася!

Пріся покірливо пішла за поляками й гадаючи, що її ведуть на страту, прощалася у думках із життям і з любим їй чоловіком.

— Не довго я з тобою, Микито, кохалася, — говорила вона своїм серцем, — та багато щастячка зазнала. Дай же, Боже, тобі, мій любий, за твою ласку, щоб тебе ворожа шабля й куля не брала, щоб сталося те, про що ти все життя мріяв і про що дбав: щоб перемогли козаки ляхів, ворогів наших і щоб діждав ти волі на Україні. Дай, Боже, щоб гарна дівчина тебе кохала — поберися з нею й будь щасливий, а за мою душу милостиню подавай.

— Так благословляла свого чоловіка молода козачка, йдучи, як вона гадала, на страту. Вона була спокійна серцем, упевняючи себе, що ввсякій людині призначено від Бога свою долю, й тільки рясні сльози, що не чутно лилися з Прісіних очей, виявляли тугу її серця за передчасно увірваним молодим життям.

У замковому дворі було чимало окремих будинків. Ті будинки було призначено на те, щоб під час наскоків татарів у них було безпечний притулок мешканцям з міста й околиць, в одному з таких будинків жив тепер полковник Друцъкий з своєю челяддю, туди до нього й привели Прісю.

Глянувши на мододу козачку, полковник, вражений красою її великих карих очей і зараз уявив собі, що коли б цю молоодицю, що була заплакана, стомлена й забруджена, обмити й причепурити, то з нею веселіше було б марнувати в нудному Корсуні дній ночі.

— Через тебе, молодице, вбито шляхтича й ти повинна вмерти на шибениці! — сказав поважно полковник, сподіваючись, що Пріся зараз владе навколюшки и цілуватиме йому ноги, благаючи милосердя, а він її помилує й тим приверне до себе її серце.

Але Пріся стояла нерухомо, мов би й не чула або не розуміла того, що їй кажуть.

— Що ж ти мовчиш? Може не розумієш по польському? — здивовано спитав полковник.

— Коли я повинна вмерти, — нарешті відповіла Пріся, — то нехай ведуть мене скоріше на страту.

Такої відповіді полковник не сподівався. Та одмова знищувала його заходи й, розсердившись, він справді хотів був наказати, щоб Прісю вели у рівчак окопів і там відтяли їй голову, але глянувши у великі блискучі очі її, що так скрашали ніжне, мов намальоване обличчя молодиці, він зважив, що було б зовсім нерозумно занапастити таку красу, не скориставшись з неї. Проте виявляти свої думки перед Блясем та гайдуками не годилося, й він почав говорити зовсім не те, що мав на думці.

— Ну, коли ти така запекла, що страта тебе не лякає, то виходить, що то тобі не кара. Одведи, пане, Блясю, цю молодицю в комору, що біля моєї пекарні, нехай посидить у коморі, а я тим часом надумаю, яку їй кару призначити.

Тепер пріся справді впала навколішки з риданням:

— Благаю вас, вельможний пане, не мучте мене, а звеліть скоріше відтяти голову!

— Ні, ми те ще обміркуємо... — відповів полковник. — Ведіть її.

Прісю підняли здолу, провели через кілька кімнат і замкнули в коморі.

За сльозами спочатку Пріся нічого не бачила й ні на що не дивилася, далі ж помітила, що через невелике віконце в комору йшло світло й оссвітлювало лантухи з борошном і всякі інші харчі, що там переховувалися.

У коморі було далеко ліпше, ніж у льоху, та проте Прісю ще гірше взяв одчай з того, що вона мусить там нидіти, коли думками вона вже полинула на той світ.

Через якийсь час старий гайдук приніс їй обідати, але Пріся не схотіла їсти й, спершись на лантухи з пшоном, нерухомо сиділа в кутку.

Так минув увесь день, увечері ж Друцький повернувся на підпитку з бенкету й звелів привести Прісю до себе.

Старий гайдук, що вже багато років прислужував полковникові, розумів уже, на що пан кличе молодицю й раніше, ніж привести Прісю, примусив її причепуритись.

Коли Прісю привели до Друцьокого, він сидів на широкій лаві, спіраючись на подушку, підкладену за спину. Махнувши рукою гайдукові, щоб вийшов, він звелів Прісі підійти де себе.

— От що, молодице: дуже ти вродлива й жаль мене бере, коли подумаю, щоб тебе віддати катам. Чи на те ж на світі жіноча краса? Покохай мене, так я тебе, замість того, щоб скарати, любкою своею зроблю! Панею вберу тебе й на Волинь з собою повезу.

Пріся низько вклонилася.

— Спасибі, вельможний пане, за вашу ласку. Тільки не вільна я вас покохати, бо кохаю свого чоловіка, а двох одноразово серце не кохає...

— На що мені те знати: чи кохаєш ти свого чоловіка, чи ні? Хоч ти його у серці й кохай, а до мене будь ласкавою.

— Не можу цього, пане, бо шлюб чесний я з ним узяла й присягу дала бути вірною йому дружицою...

— Та ти про те забудь! — почав уже хвилюватись полковник. — З ним тобі вже не кохатись. Ти або будеш моєю, або підеш до рук ката!

— То віддавайте до ката, — рішуче відповіла Пріся, — а чоловікові я не зраджу.

Друцький уже чув про пригоду з Потоцьким і поводився з упертою молодицею обережно, проте, речі Прісі дуже його дивували, бо, на думку полковника, такого завзяття можна було сподіватися тільки від паній. Вгамувавши себе, він почав ласкавіше:

— Не розумно говориш ти, молодице! Чому тобі не пожити ще? Ти така молода й хороша. Ти ще зазнаєш зо мною втіхи. Може ти ,не ймеш віри, що я тебе покохав...

— Він притяг Прісю за руку, посадив поруч себе.

— От тобі слово гонору, що що я покохав тебе й дуже мені тебе жаль.

Пріся повірила тому, що серце польського пана добре й упала з плачем до його ніг.

— Паночку, голубчику, ріднесенький! Пустіть мене до батька!

Ці слова знову розсердили полковника.

— Ото вже дурниці верзеш ти, молодице! Хіба ти мала дитина, щоб тобі жити з батьком та з матір'ю? Батька й матері тобі вже ніколи не бачити так само, як і свого чоловіка! Я буду тобі й за, батька, й за матір, і за чоловіка!

Він підвів молодицю з долу, посадив біля себе й обхопив рукою за стан. Знесилена тією надією, що на хвйлину промайнула й знову заступилася тяжким одчаєм. Пріся не пручалася й тільки колотилася від ридання в обіймах полковника. Це подало сластунові надію. Кров жвавіше забуяла по його напружених жилах, і він міцніше стиснув молоду жінку в своїх обіймах. Але вона враз схаменулась і вислизнула з його рук. Очі її знову зайнялися вогнем завзяття, а постать відбивала рішучість обороняти свою честь, як звір обороняє своє життя.

— Не руште, пане, бо буде й вам те, що було Потоцькому! — крикнула Пріся.

— А що ж саме? — питав Друцький, скочивши з лави й намагаючись знову вхопити Прісю.

— Кусатись буду! — крикнула молодиця, й по погляду її полковник зрозумів, що вона здіснить свою похвальбу...

Страшно розлютований він сів на лаву. Здобич, що, здавалося, була вже в руках, вирвалася.

— Ну, побачим же, хто кого переможе! — крикнув полковник і вдарив у долоні.

Увійшов гайдук.

— Всип їй півсотні різок, а як буде й завтра така вперта, то битиму канчуками.

Пріся впала навколішки.

— Благаю вас, пане, звеліть мене вбити!

— Смерть від тебе не втече! А поки що — буде не по твоєму, а по моєму! — гукнув Друцький.

— Ох ти дурна та нерозумна! — говорив гайдук, ведучи Прісю до комори, — Їй таке щастя сам пан полковник звернув на неї увагу, а вона, бач — недоторку з себе вдає. І мені через тебе клопіт: от бити тебе треба, а що мені з того за втіха?

Він замкнув Прісю в коморі й через деякий час прийшов туди з в'язкою лози. Пріся не змагалася, й гайдукові не довелося її зв'язувати... Вона мовчки, заціпивши зуби, далася на катування...

Проте вона не витримала цієї великої образи й після катування їй впало на думку самій заподіяти собі смерть. Ця думка недовго панувала в душі Прісі — вона зріклася її, страхаючись Божої кари. Молода жінка навіть перехрестилася, маючи саму думку про самогубство за гріх.

За тих часів православні священики були добре освічені, дістаючи виховання в Київській академії, вважаючи ж на утиск з боку поляків, вони ближче горнулися до своєї парафії, єдналися з простим людом і навчали його на добре життя. Пріся пам'ятала навчання пан-отця, що хто прийме муку на землі та помре за правду, той добуде собі світле й радісне життя після смерти біля престолу Божого. І вона не хотіла, втративши щастя на землі, втратити його й на тім світі.

Далі в голові молодої козачки пробігла думка, щоб заподіяти собі каліцтво. Вона знала, що коли б стала бридка на виду, то до неї не чеплялися б польські пани, й, або випустили б її з неволі, або вже стяли б голову відразу. Через те Пріся спинилася, було, на цій думці й навіть почала вигадувати, як би стати огидливою: чи розрізати собі на двоє

губу, чи ніс укоротити, чи виколоти око... Тут їй згадалося, що пан-отець навчав: "якщо через око ти до гріха йдеш, то видери око". Вона стала певна, що виколоти собі око не тільки не було б гріхом, а, навпаки, було б утодним богові ділом, бо ва очі її все й задивляються пани.

Молода жінка стала на тому, щоб виколоти собі око, але разом з цією думкою її оповила тяжка нудьга.

Стати огидцою па виду, — думала вона — це-ж гірше, ніж умерти... А що, як її не замордують, випустять... що-ж тоді без ока? Тоді ж я буду немила й Микиті...

Страх бути огидною любому чоловікові спинив молоду жінку, й вона на якийсь час зріклася свойого заміру.

Два дні не водили Прісю до покоїв, на третій же день привели знову.

— Ну, молодице... — сказав Друцъкий — сидячи, як і той раз на подушках: — Надумала? Сідай сюди до мене.

Пріся стояла, мов закаменіла. Друцький устав, наблизившись і взяв її за плече.

— Годї тобі мордуватисъ та муки собі по дурному задавати... прихились до мене.

Пріся відхилилась від його рук.

— Веліть пане, вести мене на страту!..

— А, ти знову своє!.. — відскочив від неї полковник. — Ще тебе не навчили!

Він ударив у долоні і, як і той раз, у покій увійшов гайдук.

— Всип їй знову півсотні та дошкульніще, бо не навчаєтъся, як панів шанувати.

Знову Прісю катували, й так пішло мало не щодня... Прісю водили до покоїв Друцького й зараз же виводили на катування, бо вона рішуче відхиляла його залицяння.

Так минуло більше трьох тижнів — важких і довгих для Прісі, як три віки. Вона змарніла: на виду, охляла й пожовкла, а великі, темні очі її глибоко пірнули під брови, тільки вогонь, що завжди світився в тих очах, не погасав, а світив ще яснішим промінням... Коли б польський пан вперше побачив Прію в такому стані він не поквапився б на неї, тепер же він уже завзявся перемогти вперту молодицю й бути її володарем, хоч на один день, а тоді поглумившись над нею, прогнати її геть з свого двору.

Нарешті Друцький надумав, що вся Прісіна впертість — через надію знову зустрітися з чоловіком, і, щоб знищити цю надію, він рішив обдурити її тим, що, Микиту вже піймано й замордовано на смерть, а щоб більш упевнити її в тому, підмовив і гайдука ствердити його вигадку.

За такою метою Друцький одного вечора знову прикликав до себе Прісю.

— Що, молодице, знову ні!

— І довіку ні!

— Ну, скажи, за для кого-ж ти себе бережеш? Кому-ж ти вірна, коли твого харциза-чоловіка вже мої гусари впіймали й сьогодні вранці його четвертовано?

Крик одчаю вибився з грудей Прісі, й вона з риданням впала навколішки.

Друцький дав їй трохи прийти до тямки й тоді почав знову:

— Отже ж обміркуй тепер, чи варто тобі бути такою впертою?

Пріся довго не мала сили говорити, але врешті опанувала собою:

— Як Бог судив моєму чоловікові вмерти, то й мені нема нащо жити. Найбільше моє бажання — скоріше з ним з'єднатися на тім світі, а вмру я вірною йому. Завдайте мені скоріше смерть.

— За твою впертість не зроблю того!..

— З серцем сказав Друцький і знову велів гайдукові катувати нещасну жінку.

VII

Минув уже місяць, як Стефан Потоцький пішов з частиною польського війська ловити Хмельницького, а звісток від нього досі не було. У Корсунь до Потоцького доходили тільки вісти про те, що на лівобічній Україні неспокійно, що по маєтках польських панів раз-у-раз виникають розрухи, але такі розрухи за останніх двадцять років були явищем звичайним і нікого не турбували, бо польське військо хутко їх приборкувало.

Військо коронного гетьмана що-далі збільшувалося, бо з Волині й з Поділля підходили пани з своїми надвірними хоругвами, й у Корсуні мало не щодня справляли бенкету з приводу зустрічі нових товаришів по зброї. От і сьогодні в замку був великий бенкет, бо прибув родовитий пан і великий багатир, власник міста Корця на Волині, і привів з собою більше як півтори тисячі кінного війська, а слідом за вельможою прибув

великий його обоз з харчами, винами й усяким панським добром та коштовним срібним посудом.

У Корсуні Корецький хотів показати всім панам, що багатішого за нього магната немає в усій Речі Посполитій, і з цією метою, розташувавшись трохи після походу, справив всій шляхті такий бучний бенкет, що такого, справді, ще ніхто не бачив.

У найбільшій світлиці замку стояло шість великих столів, застелених сріблом гаптованими настільниками й обставлених срібним посудом, а навколо тих столів було повно панів. За середнім столом, разом з господарем, сиділи найпочесніші гості: коронний та польний гетьмани й усі полковники.

Сіли до столів у південь, а тепер уже сонце хилилося на захід, але господар ще не пускав гостей вставати. Кухарі все приносили нові та нові страви, а гайдуки все наливали по келехах інші вина й меди скільки тут за пів дня було випито вина та меду, того вже ніхто-б не полічив. Сам господар Корецький, як і всі гості, був уже добряче на підпитку й почав уже трохи забувати обережність та чемність.

— Не розумію, — говорив він, — нащо король примусив мене сюди йти. Адже ніякого ворога тут немає! Я гадаю так, що відпочивши, можна буде й додому вертатись.

Почувши те Калиновський засміявся:

— Чи не за панією вже пан занудьгувавсь, що так поспішає дому? Нехай пан не тужить: тут на Україні чимало є прехороших дівчат та молодиць.

— На жарт Корецький відповів жартом:

— О, я знаю, пан польовий гетьман дуже упадливий до хлопок, але я непоганю себе з схизматичками!

— Ну, то ми викличемо панові з Київа шляхтянку!

— Годі, пане гетьмане, жартувати, відповів Корецький, — Я кажу, що рушити таке військо, як я рушив, чогось коштує. Нащо ж примушувати нас на такі втрати без пуття? Адже напевно пан Стефан розігнав усіх харцизів-лугарів та запорожців і Січ Запорожську зруйнував. Та воно й не диво: хіба проти такої наволочі збірати таке славне та велике військо, як тут зібралося? На бунтарів досить було послати дві хоругви з канчуками.

-А пан бився вже коли-небудь з козаками? — з посміхом спитав Калиновський.

— Ні, мені не додоводилося соромити з таким ворогом своє лицарство! А хіба з ними треба битись? Іх треба бити... от, і все!

— Це й видно, — сказав Калиновський, — що панові не доводилося битися з козаками, а мені так доводилося, і через те я не спокійний, що від пана Стефана досі немає жадної звістки.

Останні слова Калиновського почув коронний гетьман Потоцький, і вони здалися йому образою для сина.

— Даремне пан польний гетьман, — сказав він, — турбується про чужі справи. Мій син знає, що робить. Він, певно, не тільки зруйнував Січ, але хоче викорінити всі кубла запорожські по островах Дніпрових та по Дикому Полі.

Під ту добу до світлиці увійшов Блясь, що був на варті біля брами. Блідий і схвильований він несміливо наблизився до Потоцького й, коли той звернув на нього увагу, проказав:

— Прошу ясновельможного пана пробачити: прибув жовнір з війська вельможного пана Стефана...

— Простий жовнір? — здійовано підвів рясні брови Потоцький. А деж лист до мене від пана Стефана?

— Він не має листа, ясновельможний!

— Не має? — гнівно скрикнув Потоцький. — Так то якесь ледащо, а не посланець. Нехай підожде.

— А що жовнір каже? — спитав Калиновський.

Блясь вагався, що сказати, й якийсь час стояв засмучений.

— Він таке верзе, шо я боюсь й переказувати...

— Що? Що таке? — почулося з усіх боків.

— Ясновельможний гетьмане! — звернувся Блясь знову до Потоцького. — Дозволь привести жовніра перед твої очі. Мені він певно розказав брехливі звістки, тобі ж не посміє сказати неправду...

Поміж панами пішов гомін.

— Що таке сталося? Які такі вісті, що їх неможливо переказувати? Утік Хмельницький? Не знайшли його?

— Покликать! — звелів Потоцький.

Через хвилину хорунжий привів і поставив перед очі гетьмана вбраного по українському парубка. Він був укритий курявою, а з драних його чобіт виглядали змуляні в крові пальці.

— Який же це жовнір? — здивовано й з посміхом питали пани.

Парубок упав навколішки й поцілував край одежи Потоцького.

— Ясновельможний гетьмане! Не звели мене катувати за лихі вісті, що почуєш — я не винен, що мушу таке говорити...

— Скоріше, собаче бидло! — гримнув Потоцький і хотів ударити парубка передом чобота, але спинився.

— Я жовнір з полку пана Сапіги... — казав, запинаючись, наляканий жовнір. — Я врятувався тільки через те, що передягся в одежу вбитого козака!..

— А, так ти втік з бойовища?! На шибеницю лайдака! — знову гримнув старий гетьман.

Жовнір поклонився в ноги.

— Нехай мене пан Бог покарає, коли я брешу. Я бився під час всього бойовища, але реєстрові козаки нам зрадили, драгуни теж перейшли на бік Хмельницького... Татари й козаки оточили нас під Жовтими Водами, мов сарана... Ми три дні билися, але не стало сили...

Потоцький і де-хто з панів посхоплювалися з стільців, і, сперши дух, прислухалися до кожного слова жовніра.

— Де-ж військо? Де мій син? — приголомшений звістками грізно питав Потоцький.

— Військо все загинуло, а вельможний син твій впав поранений і або вмер, або дістався в полон...

— А щоб тобі язик відсох за твої вісті... — скрикнув Потоцький і, вдаривши себе рукою по чолі важко сів у крісло. Пани зблідли на виду. Хміль одлетів від усіх і по столах пішло таємне жахливе шопотіння. Скілька хвилин ніхто не знав з чого почати. Нарешті Корецький першим перебив мовчанку, звернувшись до, Потоцького:

— Нащо пан гетьман слухає цього хлопа, коли він, очевидячки, або божевільний, або стообреха. Побачивши козаків, він утік, як останній страхополох і, щоб виправдати себе, наплів тут такого, що й купи не держиться.

— Що всі схизматики нам зрадили, це цілком можливе, — обізвався Калиновський.

— Вони всі пеклом на нас дихають!

— А хоч би й так? — перебив Корецький.

— Так у пана ж Стефана, ви казали, десять тисяч війська польського, а деж воно? У нього десять гармат, а де ж вони?

— Гармати відразу в нас козаки відібрали, а військо все посічене й побрано в полон... — озвався жовнір.

— Цить проклятий! — гукнув Потоцький, і вдарив таки жовніра чоботом. — Невже мій син у бранцях? О Пречиста Діво: невже те може бути?..

— Та ні, пане Миколо! — знову доводив Корецький Потоцькому, — Сам обміркуй: у пана Стефана, опріч драгунів, дві тисячі вершників та стільки ж коней, а в усіх шляхтичів коні добрі... І от з тих тисяч ніхто не врятувався верхи на коні, а цей жовнір утік пішки... Ну, чи можливо ж йняти йому віри? Чи й жовнір ще він? Може він козак і його підіслав Хмельницький, щоб збентежити наше військо. Його треба допитати.

— Розв'язати йому язика! — гукнув Потоцький, неначе зрадівши, що є над ким показати свою владу.

Жовнір підняв руки вгору.

— Бог свідок, що правду кажу!... Йому не дали скінчити й, вивівши з світлиці, повели на катування.

Промова Корецького всіх підбадьорила. Всім хотілось, щоб те, що говорив жовнір було неправдою, і пани тепер упевняли один одного й самих себе, що підісланий хлоп все наплів, щоб збаламутити поляків.

— Чи можливо ж, щоб якісь розбещені хлопи вигубили десять тисяч польського війська?

— Польського війська, що всьому світові відоме, як найсміливіше?

Навколо столів знову почувся сміх та брязкіт кухлів. Тепер пани вже сміялися з свого переляку, і всяк намагався вдати з себе байдужого й веселого, упевняючи інших, що він і на крихту не поняв віри хлопові. Несподівано веселий настрій увірвав Калиновський:

— Чи брехав цей втікач, — сказав він Потоцькому, — чи правду сказав, а нам час рушити на південь, слідом за переднім військом. Не квочки ж ми, щоб висижувати тут яйця!

— Ці слова польного гетьмана не до смаку були панам, і з усіх боків почулися незадоволені вигуки:

— Куди йти? По що нам іти? Ніякого ворога немає, а ми будемо волочитися по степах та мордувати людей і коней?

Калиновський почав доводити, що неможливо стояти в Корсуні, погубивши зв'язок з переднім військом, а що треба йти вперед, поки той зв'язок поновиться.

Ці суперечки не подобалися коронному гетьманові, і він гостро перебив Калиновського:

— Не місце, пане польний гетьмане, тут на бенкеті радитися про військові справи. Через годину я призначаю нараду в своїх покоях і прошу всіх полковників туди.

На тому й скінчився бенкет пана Корецького. Через день у Корсуні лишилася тільки невевелика залога, все ж польське військо під проводом гетьманів, як обстоював Калиновський, пішло за Рось, на південь.

Тільки не далеко йому довелося ходити, бо під Смілою, на перевозі через Тясмин, польський під'їзд побачив все козацьке військо й, переляканий, прибіг з тією звісткою до геманів.

Тепер уже не було сумніву, що переднє польське військо під проводом Стефана Потоцького загинуло. Як грім вразила всіх звістка, що Хмельницький так близько й з такою великою силою, яка спромоглася вигубити чимале військо гетьманового сина. Потоцький почав тужити по синові й у запалі хотів був іти далі, щоб напасти на Хмельницького й помститися за сина, але між панами збилася ціла буча. Всі були налякані звісткою й ніхто не хотів іти вперед. Навіть той самий Корецький, що напередодні похвалявся розігнати козаків канчуками, тепер вигукував зовсім інші промови:

— Куди ж нам іти? — звертався він до Потоцького, — іти що б ускочити Хмельницькому до рук, як необачно вскочив пан Стефан? Нам треба самим вибирати місце, здатне до бою, й на нъому стати. Нехай

Хмельницький іде до нас, тоді ми йому покажемо, яка в нас з хлопами розправа!

— Та й ставати нам не тут, — озвався полковник Бігановський, — нам треба одійти ближче до міст.

— Сором, панове! — не вдержавшись, почав гукати Калиновський. — Від кого ви хочете тікати? Від бунтівників-хлопів? То буде їм найкраще свято! Вони хоробрі, коли від них тікають, коли ж на них ударити сміливо, гарно озброєним і вимуштрованим військом, як наше, вони не встоять. Згадайте ж, панове, вашу славу й сміливо вдаримо на ворога!

— З ким пан гетьман хоче вдарити на козаків? — перебив Корецький. — Адже ж у нас половина війська схизматиків-українців: вони перекинуться до ворогів наших, як було й під Жовтими Водами.

— Неможливо тут битися! Неможливо! — почали пани гукати цілим натовпом. — Назад!

Потоцький, приголомшений горем і своєю старістю, вагався, на чому стати, коли ж почув вигуки цілого натовпу панів, щоб відходити ближче до Польщі, то неначе зрадів, що є спромога заховатись за бажання більшости шляхти, й звелів повертати військо назад.

VIII

Почувши від полковника Друцького про смерть свого чоловіка, Пріся трохи не збожеволіла з одчаю та жалю й уже не вагалася більше над питанням, чи робити собі каліцтво, чи ні, бо, коли раніше вона не хотіла бути огидливою, щоб не втратити кохання свого Микити, то тепер, після його смерти, її врода стала їй не мила й непотрібна.

Лишившись у коморі на самоті. Пріся почала шукати чим би виколоти собі око. Довго нічого такого вона не знаходила. Все, що переховувалося

в коморі, було м'яке, й не годилося для того. Тільки на другий день випадково вона побачила встромлену в один з лантухів циганську голку. Певно хтось латав лантух і лишив голку на тому місці, де шив.

Боляче закололо Прісі в серці, коли вона побачила голку, бо та голка мала бути смертю її вроди. Молода жінка сіла, держучи голку в руці, не розуміючи сама, на що їй треба сісти, коли однаково можна вколоти око й стоячи. Вона замислилась і полинула згадками в минуле, їй пригадалося, як малим ще дівчатком вона заглядала у шалик з водою, а з шалика на неї дивилися веселі, блискучі карі оченята... як уже дівчиною, набираючи що дня воду з Росі, вона бачила в річці ті самі блискучі й веселі, але вже більші й виразніші очі... І от тепер прийшов час, щоб те, в чому відбивалася вся її душа, знищити, вбити, а лишити натомісць огидну, чорну, скрівавлену пляму.

Пріся затрусилася всім тілом. — Ні, не вб'ю живу душу... — рішила вона й несподівано для самої себе хутко, поспішаючись, почала різати голкою собі чола й щоки.

Кров залила Прісі все обличчя й потекла на одежу, а з одежі на підлогу. Біль доходив їй до серця, але вона не стогнала, — в цьому проклятому замку її привчили вже до мук.

Коли ранком другого дня до комори навідався гайдук, він, глянувши на Прісю, жахнувся передчуваючи собі кару від пана за недогляд.

— Скажена собако! — крикнув він. — Що ти наробила? Ти схотіла, щоб пан мені голову зняв?

Пріся сиділа замотана хусткою, мов закаменіла й не відповідала. Минув з того часу день, і два, й тиждень, а молоду жінку не кликали до пана, й вона, не відаючи про те, що польське віисько вийшло з Корсуня, не розуміла, через що так склалося, й чи радіти іи з того, чи сумувати.

Приголомшена нещастям. Ганна Цимбалюкова скілька день після того, як Прісю забрали до замку, бігала шукати свою дочку, але в замок її не пускали вартові; пани ж, яких їй доводилося здибати біля замку, на її запитання про дочку, тільки сміялися та глузували з її горя.

— Не бійся, стара, — казали вони, — якщо твоя дочка вродлива, то буде жива. Ми, шляхтичі, шануємо жіночу вроду!

Ті глумливі речі гострим залізом вражали серце старої. Побожна з роду, вона, не вважаючи на те, тепер радо задушила б кожного поляка власними руками. Нещасна передчувала, що дочка її терпить муки й наругу, й з нудьгою в серці ходила з ранку й до пізної ночі побіля замкової брами.

На третій день польським панам, що ходили повз брами, надокучило її голосіння й один з них почав гримати на вартових:

— Доки вона тут ходитеме? Ви бачите, що вона нікому спокою не дає — чого ж чекаєте? Попарте її добре батогами, щоб одчепилася!

Вартовим не треба було довго наказувати, вони вхопили нещасну під руки, затягли в окіп біля замку й там скрівавили їй спину батогами.

Ганна була козацького роду й ніколи за своє життя не знала бійки, через те ганебне знущання трохи не зробило її божевільною. Не почуваючи себе від образи й горя, вона ледве дійшла до своєї хати й упала на ліжко непритомна.

Тепер треба вернутися до старого Цимбалюка. Привізши сина до Черкас, він застав, що реєстрові козаки з Барабашем та Ілляшем уже зовсім облагодилися до походу. Опріч реєстрових козаків, у Черкасах стояло ще скілька тисяч польського війська й, на лихо Цимбалюка, те військо саме дістало наказ виходити з Черкас й приєднатися до війська гетьманового сина Стефана. Через те, що ніякого обозу у поляків не

було, полковник їхній почав збірати всі вози, коней і волів у черкасців, і жовніри, нагледівши у Цимбалюка воза, забрали той віз разом з волами до свого обозу, на змагання ж козака не звернули ніякої уваги.

Обурений Цимбалюк пішов скаржитись полковникові, й той на втіху йому хотів дати квиток, по якому козак, не відомо коли й від кого, мав дістати за свої воли й воза гроші; але Цимбалюк, знаючи вже, що по таких квитках грошей ніколи не можливо було виправити, зрікся його взяти, ще дужче обурений вийшов він від полковника й попрощавшися з сином, взяв у руки свій батіг та й пішов до Корсуня пішки. Через це й сталося, що він так довго був у дорозі й, повернувся вже після того, як Прісю взято було до замку.

Увійшовши в Корсунь, Цимбалюк здивувався, бо по дворах і вулицях він тільки й бачив польських жовнірів, уланів та драгунів, козаків же не траплялося зовсім. Стрівожений козак поспішав до свого двору, не передчуваючи ще, яке горе тут його чекало.

Як тільки ввійшов він у свій двір, йому зразу стисло серце: двір увесь був запаскуджений і серед нього стояли чужі коні; одчинивши ж двері своєї хати, Цимбалюк просто зкаменів: у його світлицях лежали й сиділи з люльками в зубах улани. Підлогу в світлицях було забруджено, неначе в свинарні, мисники й шафи понівечено, стільці поламано.

Ледве здержуючи в собі обурення Цимбалюк спитав:

— Де ж мої — жінка й діти?

— Жінка там! — показав один улан на двері в малу світлицю. — Ну, а дітей навряд чи відшукаєш.

Чуючи лихо, Данило відчинив двері в доччину світлицю й побачив Ганну на ліжку. Вона тепер була вже при пам'яті, але третій день

лежала хвора. Побачивши чоловіка, вона скрикнула, хотіла підвестись, але не мала сили й залилася сльозами.

— Ганно, Ганно!.. — питав Цимбалюк, припавши до жінки.

— Що тобі?

Уста й руки хворої були розпалені, як на вогні, а проте сама вона трусилася в пропасниці.

— Слава тобі, Господи!— ти живий над силу проказала хвора. — Думала, помер уже, або ляхи вбили!

— А Пріся ж де? Микита де? — питав Цимбалюк з нудьгою в серці, бо розумів, що коли б вони були тут, то не лежала б мати в хаті безпорадною.

Хвора не мала сили відповідати й просила пити, бо лежала, не пивши, вже два дні. Випивши води, вона розказала про все, що сталося після виїзду чоловіка з Корсуня, й про знущання, яке вчинили над нею поляки. Данило слухав жінку, не перепиняючи й заспокоював її, коли вона дуже хвилювалась.

— Він здавався спокійним, і тільки зморшки що все дужче напружувалися на його високому чолі, та тихий стогін, що вибивався з його грудей, виявляли, яку муку приймав старий козак, слухаючи оповідання своєї жінки.

Коли Ганна доказала до останнього дня й знесилено заплющила очі, Цимбалюк наблизився до покуття, перехрестився на образи й голосно проказав:

— Прости мені, Милосердний Боже, що я сорок років служив ворогам нашим, ляхам: бився за них з рідними братами, низовими козаками, й

допомагав ворогам гнітити люд наш посполитий — український! Нехай не буду я козаком, не побачу більше рідної дитини, нехай не прийме мене земля й викине з домовини на поталу звірю, коли пошкодую своє життя, щоб помститися на ляхах за всі їхні кривди!

Заспокоївши Ганну на тому, що дійде до самого коронного гетьмана й таки одшукає Прісю, він пішов покликати бабу знахарку.

Заглянувши по дорозі до де-кого з приятелів, Цимбалюк довідався, шо ввесь Корсунь був набитий польським військом і що нікого з української молоді по хатах немає, бо всі парубки повтікали в ліс, а далі почали тікати туди й дівчата, яким пощастило уникнути польських рук, а багато дівчат та молодиць терпить ганьбу й знущання від польської шляхти в замку.

— Привівши до Ганни знахарку, Цимбалюк зразу ж пішов до замку й потрапив туди саме під той час, коли з під Жовтих Вод прибіг жовнір-недобиток і біля брами розповідав цілому натовпові драгунів та жовнірів про загибель польського війська Стефана Потоцького.

Натовп, дивуючись, слухав те оповідання, не знаючи ще, чи вірити тому, що говорив утікач, чи не вірити.

Прилучившись до натовпу, Данило пильно прислухався до розмови.

— Так реєстрові козаки, кажеш, перейшли на бік Хмельницького? — спитав він оповідача, дослухавши його оповідання.

— Кажу ж, що перейшли... І навіть шляхтич, полковник Кричевський, передався ворогам.

— І драгуни, кажеш, передалися? — спитав один з драгунів.

— І драгуни передалися. Всі, як єсть, схизматики прилучилися до козаків, покинувши нас, поляків самих... Ну, там і сила була. З козаками ж, ще й татари!..

У цю добу з-під брами вийшов Блясь, що був тут біля варти, й, почувши про втікача, зараз повів його до коронного гетьмана. Разом з ними хотів увійти під браму й Цимбалюк, але хорунжий рішуче спинив його.

— Куди козак? Гей, вартові, назад його!

— Мені до коронного гетьмана... — обізвався Цимбалюк.

— Про що? Яка справа?

— Дочку шукаю. Гусари в замок узяли.

— Геть к бісам! — крикнув шляхтич. — Буде гетьман шукати твою дочку! Не бійся, як стане непотрібна, так випустять!

— Нема чого глузувати, пане хорунжий! — сказав Цимбалюк суворо. — Я козак, відомий ясновельможному гетьманові. Мені пильно треба до нього!

— Назад кажу! Гетьман тепер на бенкеті! Ніколи йому з тобою балакати.

— Ні, я мушу його бачити! — завзявся Данило.

— Гей, вартові! — гукнув Блясь — Викиньте його за браму, та надавайте добре, щоб не сперечався!

Вартові вхопили Цимбалюка, але, поважаючи його старість, не били, а тільки відвели геть від брами. Обурений і сумний вернувся Цимбалюк до хати та й там застав не радість: знахарка сказала, що хвороба сталася Ганні через ляхівське катування, а чи видужае вона, чи ні, то вже як Бог дасть. Виходячи, вона похвалилася зварити й принести якогось зілля, щоб напувати хвору, та, з тим і пішла.

Сумно минала ніч. Хвора в сні кидалася, марила й голосно верзла щбсь без пам'яти. Данило що-разу вставав до неї, не маючи змоги заснути. Аж ранком хвора неначе заснула спокійніше, проте Данило вже не міг спати й, убравшись, пішов знову до замку з надією доступитись таки до коронного гетьмана. Біля замку він застав метушню. Під брамою що-раз сновигали шляхтичі, виїздили вершники й усі кудись поспішалися, а через кілька лвилин по всьому Корсуні засурміли в сурми, щоб військо лаштувалося до походу.

На всі прохання Цимбалюка пустити його до замку, вартові одмовляли, що заборонено; шляхтичі-ж, почувши вчора від утікача про зраду реєстрових козаків під Жовтими Водами, поглядали на нього непевнимичима.

Скоро до замку почало збиратися поцьське військо, і Цимбалюка прогнали геть з майдану.

— Доведеться шаблею добувати дочку! — думав старий козак, йдучи до своєї хати. — Тільки як це зробити? Єдиний шлях — йти до Хмельницького й привести його сюди, але на кого покинути Ганну?

Ганна своєю хворобою зв'язала Данилові руки й тепер, коли він увесь горів помстою, мусів упевнитись, що нічого не владен зробити.

Польське військо виходило з Корсуня й Цимбалюк мав надію, що хоч тепер випустять Прісю з замку. Справді, чимало покривджених та

осоромлених дівчат через скілька годин було випущено, але Пріся не вернулася.

Цимбалюк і після виїзду Потоцького що-дня ходив до замкової браи, але всі його домагання були даремні: у замок його не пускали.

Ганні що-дня гіршало. Вона вже не хотіла їсти й дуже рідко коли приходила до пам'яти. Лишати її в хаті саму, навіть на недовгий час, було неможливо, й Данило, сумуючи, сидів коло своєї дружини.

Так минуло скількадень. А тим часом несподівано Лотоцький знову вернувся до Корсуня й зразу ж поїхав з Калиновським оглядати місцевість по околицях Корсуня.

Недалеко від міста, у бік Стебліва, а від Росі на північ, простяглися височенькі гори й на тих горах, ще з давніших часів, було покопано шанці. Місцевість та здалася гетьманам дуже придатною до бою, бо праве крило польського війська було б тут захищено Россю, а середина й ліве крило — шанцями.

Тікати ближче до Польщі, як радили Потоцькому Корецький та Бігановський, було вже неможливо, бо під'їзди подавали вісті, що Хмельницький догонить польське військо й може набігти на нього підчас походу всім на загибель. Через те гетьмани зважили за краще стати на горах, поновити давні шанці, покопати ще нові й спинити тут Хмельницького озброєною рукою.

IX

Коли гетьмани верталися з оглядин шанців, поміж ними виникла суперечка: Потоцький був тієї думки, що Корсунъ та Стеблів треба зруйнувати, бо вони лишаються по-за шанцями й ними можуть скористатися вороги, а Калиновський доводив, що це буде не на користь полякам, бо тоді вони не матимуть звідки добувати собі харчі.

Гетьмани сперечалися довго й гостро про те, що зробити з Корсунем та Стеблівом, про те ж, що станеться з тими польськими підданцями, що живуть по тих містах, жоден з них і не подумав.

Суперечка гетьманів скінчилася на тому, що Потоцький привселюдно сказав:

— Не діло польного гетьмана керувати військом, а діло — виконуваи накази коронного гетьмана; я ж наказую, щоб з вечора полки виходили з міста на становисько за шанці: Корсунь же та Стеблів щоб цієї ночі було спалено. Замок Корсунський спалимо завтра ранком!

Таким чином долю Корсуня й Стебліва було вирішено. Калиновському нічого не лишалося, як виконати наказ Потоцького. Він так і вчинив, але, турбуючись про харчування війська, передаючи полковникам наказ коронного гетьмана, додав від себе подбати про те, щоб жовніри та драгуни, раніш, ніж запалювати хати та повітки, збірали всі харчі й всяку худобу та перетягали все за шанці.

Полковник Друцький, повернувшись увечері до замку, почав складати свое цобро, бо завтра доводилося вивозити все геть у поле, до військового становиська. Упоравшись з цим і повечерявши добре з венгерським вином та старим медом, він згадав про Прісю. Заходила остання ніч, що молодиця була тут, біля нього. Завтра ранком її доводилося або віддати катам, або випустити на волю, а й те й друге, як зважив Друцький, залежало від того, чи згодйться вона сьогодні бути нарешті до нього ласкавою, чи ні.

Маючи надію, що, потуживши за чоловіком шість день, молодиця вже звикла до думки, що вона вдова й сьогодня буде прихильніша, старий полковник сів, як звичайно любив сидіти після смачної вечері, на подушках, простягши ноги на стілець, і звелів привести до себе Прісю.

Страхаючись панського гніву, гайдук не наважувався сказати полковникові, що без нього молодиця собі заподіяла, і через скілька хвилин привів її у світлицю. Пріся була зап'ята мало не з очима чорною хусткою й спинилась оддалік од пана.

— Давно ми з тобою, молодице, не бачилися — сказав Друцький, — чи не надумала ти чогось нового?

— Надумала, пане полковнику! — відповіла Пріся й скинула геть з голови свою хустку.

Друцький, як опечений, схопив ся на ноги. Перед ним стояло якесь страховисько з покарбованим, опухлим і рясно вкритим червоними струпами обличчям. Ніщо в цій почварі не нагадувало красуні-козачки — тільки чорні, як ніч, її очі, з пекучим докором дивилися на нього з сумних руїн колишньої краси.

— Як це тобі сталося? — з жахом скрикнув полковцик.

— Це я навмисне зробила, пане, щоб уже вас до мене не вабило.

Друцький не мав сили дивитись на Прісю: її погляди били його, мов батоги катів. У душі його заворушилося сумління — молода жінка знищила свою вроду через нього, а що ж може бути дорожчого жінці за її вроду?

— Запнись! — сказав він і, хвилюючись, почав ходити по горниці. Йому стало соромно самого себе. Скілька хвилин обоє мовчали, нарешті він спинився й сказав:

— За твою вірність чоловікові, молодице, я дарую тобі життя й волю. Чоловік твій, певно, живий. А що ніби його четвертовано, я сказав тобі неправдиво.

Ці слова поляка знову перевернули змучену Прісіну душу. З одного боку надія на те, що Микита живий, освітила її промінням радости, а з другого страх стати йому на очі такою огидливою, розривав її душу надвоє, бідна жінка з одчаю впала авколішки.

— Пане, пане!.. Що ж ви зо мною зробили?! Буду ж я тепер нелюба моєму чоловікові! Коли б була знала, що він живий, була б краще я терпіла ваше катування до загину, а не зробила б собі каліцтва.

— Тепер і мені тебе шкода, молодице! — сказав Друцький. — Чи гадав же я, що знайду у хлопки таку думу й таку волю?

Він плеснув у долоні. Увійшов гайдук. — Одведи молодицю за браму!

— А як накажете, вельможний пане... — спитав гайдук. — чи повісити її, чи голову стяти?

— Ось я тобі самому, — скрикнув полковник у запалі, — звелю голову стяти за те, що не доглянув молодицю! Щоб і волос з голови її не впав, бо таких жінок небагато є на світі. Одведи її за браму й пусти йти додому.

Пріся пішла за гайдуком і вийшла на двір замку на свіже повітря, шо його так давно вона не почувала. Ніч була хмарна й Прісю вразило, що на заході хмари були червоні.

— Мабудь пожежа в Стебліві, — подумала Пріся й, поспішаючись, вийшла за браму.

З майдану вона побачила, що й над Россю в Корсуні вибухнуло полум'я, й крізь віти тополів можна було розглядіти. що зайнялися хати.

Пріся прискорила ходу. На майдані вона побачила багато польського війська. Вулицями ж була страшенна метушня. З боку Росі сунули

купами піші й конні поляки. гонючи попереду себе товар і всяку живність. Жовніри гнали вози, навантажені всяким скарбом. У повітрі стояв несамовитий галас: репетували люди, ревла худоба, герготала перелякана серед ночі птиця. Скрипіли вози, вили собаки... і не встигла Пріся схаменутись, як Корсунь зайнявся з усіх боків. Злякана, думаючи, що набігли татари, молодиця хвилину вагалася, купи бігти, але пригадавши, що мати, мабуть, сама в хаті, вона кинулася вулицею додому. Пріся бігла, обминаючи вози й ватаги жовнірів, не чуючи під собою землі. Один вершник, мабуть, у жарт ударив її нагаєм, але вона не спинилася й бігла далі, обережніше обминаючи вершників. Тільки, коли з однієї хати виліз чоловік і, скрівавлений, упав їй під ноги, скрикнувши "зарізали ляхи", Пріся зрозуміла, що грабунок чинили не татари, а поляки.

До хати Цимбалюків від замку було далеченько, й поки Пріся добігла до неї, вулицею займалися одна по одній хати, повітки, клуні й скирти сіна та соломи. Небо стало червоне, як жар. Від величезного полум'я схопився вихор: розносив обхоплену полум'ям солому по всьому Корсуні. Дихати ставало важко, бо повітря розпеклося. Жах обхопив Прісю: їй здавалося, що настав Страшний Суд Божий.

У нестямі вона добігла до рідної хати саме тоді, коли та займалася. Ще на її очах ті самі улани, що жили в них, розпалювали клоччя й кидали на стріху.

— Що ви робите? Чи ви ж люди? — скрикнула Пріся і, не спиняючись, кинулася до своєї світлиці. Там було темно й тільки при сяйві пожежі, що світило в вікно, вона побачила батька, що стояв біля матері й намагався підняти її з ліжка.

— Матінко! Тату! — скрикнула Пріся й припала на ліжко до матері. Данило пізнав голос своєї дочки й перехрестився з подякою до Бога, що повернув йому улюблену дитину.

— Устань, доню! — сказав він. — Та допоможи мені винести матір з хати. Вона без пам'яти й, мабуть, довго не проживе. Швидче, Прісю... швидче, бо стріха вже горить.

— За що ж вони нас, тату? За що?.. — з риданням питала Пріся.

— Це не вони, дочко! Це Бог їхніми руками карає козацький Корсунь за те, що ми, реєстрові козаки, забули неньку-Україну та вірно служили польському королеві.

Батько й дочка поклали непритомну матір на рядно й понесли з хати. У дворі вже не було нікого й полум'я вільно шугало там по повітрю від хати до повіток, а від повіток до клуні. На велику силу, обпалені гарячим повітрям, старий козак з дочкою донесли матір до садочку й там поклали під тією самою яблунею, що під нею колись Пріся з Микитою слухали соловейків...

X

Минув уже цілий місяць з того часу, як Микита Галаган пішов до Крутого Байраку. Застав він там чоловік з п'ятьдесят утікачів, далі ж щодня людей там ставало більше. Всі тікали від утисків подяків і ховались у байрак цід захист озброєних товаришів. Спершу прибували до байраку самі парубки, далі ж почали рятуватися там і дівчата й жінки з чоловіками та дітьми.

З утікачів склався вже цілий загін сот у три козаків, і треба було кому-небудь давати порядок і кермувати тим загоном. Зібравшись на раду, козаки одностайно обрали за отамана Микиту Галагана, знаючи, що він багато воював з ляхами й мав у військових справах чималий досвід.

Микита перш за все звелів козакам побудувати на все жіноцтво та дітей курені, а сам покликав до себе свого колишнього товариша Петра Зануду, що теж брав участь у павстаннях і бував на Запорожжі.

Козак Зануда на вигляд скидався на чумака. Нічого войовничого або завзятого у його постаті не було, а сірі, нерухливі очі робили його на вигляд людиною плохою, навіть забитою. Такий то козак і потрібний був Галаганові.

— Іди, братіку, до свого Стебліва, — сказав Галаган Зануді, — добудь собі кобзу та й рушай від села на південь на зустріч Хмельницькому. Підмовляй людей, щоб ставали на ляхів та справляй їх сюди до нас, а сам принеси мені певні звістки про запорожське вїйсько та Хмеля.

— Як іти, то й іти! — спокійно відповів Зануда й, віддавши товаришам свою зброю, помандрував на Стеблів. Опріч Зануди, Галаган вирядив ще з десяток козаків по околицях Корсуня: у Богуслав, Нетребку, Лисянку, Охматів, Ставище й навіть у Канів, щоб підмовляти людей озброюватись та збіратись до Крутого Байраку.

Щодня в байраці людей більшало, і Микита, скориставшись з того, почав перекопувати шлях, що йшов із Корсуня на Богуслав повз береговий ліс та Крутий Байрак. Окрім рівчаків копали ще ями та закидали їх зверху гиляками, як на дикого звіря, щоб ляхам ніяк не можна було проходити цим шляхом. Тільки козаки, що жили в байраці, знали якими стежками можна було дійти до Корсуня, Стебліва й Богуслава.

Сам Микита теж іноді виходив з байраку на розвідки, вистежуючи, де й як стоїть польське військо. Двічі по ночі приходив він навіть до своєї хатий ховаючись у темряві саду, виглядав, чи не вийде Пріся, але вона під той час приймала муку в замку, і Микита вертався від хати до байраку ні з чим. Через чотирі тижні до Крутого Байраку вернувся

Зануда. Він цілий місяць не голив собі бороди й тепер справді скидався на старця-кобзаря. Козаки щільним колом оточили його.

— Ну, кажи ж, які вісті!

— Вісті такі, що хоч би й довіку!

— Слава Господеві! — почулося по натовпі. — Починай же все з початку.

— Як вийшов із Січі Хмельницький із запорожцями, так зразу ж до нього почали збиратися люди з України та ще, Кримський хан прислав йому чотири тисячі орди на потугу. А тут почув Хмель, що пливуть на нього Дніпром козаки з Барабашем, а суходолом суне Стефан Потоцький з коронним військом. Що йому робити? Подумав і пішов з військом на Потоцького, та й перестрів його на Жовтих Водах.

— А з реєстровими ж як? — спитав Галаган.

— А до реєстрових він вирядив Джеджалія Хвилона та Ганжу, так ті й підмовили реєстровиків стати на бік Хмельницького.

— А недоляшок же Барабаш як?

— З Барабашем недовго розмовляли: Джеджалій простромив його списом та й укинув у Дніпро!

Натовп радісно загомонів:

— Молодець Хвилон! Катюзі по заслузі!

— Ну, далі, далі кажи!

— Так от, як приєднав Хмельницький до себе лейстровців, так і вдарив на Потоцького. Драгуни польські трохи побилцся, та й собі передалися до наших... Тоді як ударили всі гуртом на ляхів, та як почали їх рубати... а далі оточили їх у Княжих Байраках з усіх боків, та й вигубили всіх до останнього.

— Слава! Гаразд! — почали гукати козаки. — То їм за наші кривди!

— Тепер Хмельницький уже здобув Чигирин і прямує битим шляхом сюди на Корсунь, щоб ударити на коронного гетьмана.

— Добре буде! — сказав Галаган. — А ми вдаримо на ляхів ззаду. Глядітъ, панове: тепер пильно треба стежити за польським військом.

— Наблизився час, щоб нам або покласти свої голови, або витягти на волю всю Україну. Хто не охочий віддати своє життя за волю України, той нехай іде геть з нашого табору!

Щоночі після того чатівники Галаганові доходили аж до Корсуня й як тільки поляки почали робити позад Корсуня й по-над Россю шанці, Галаган зараз же про те довідався й зрозумів, що Хмельницький наступає, а поляки не наважуються на нього напасти й окопуються, щоб оборонятись.

Побачивши того ж вечора, що над Стеблівом, а далі й над Корсунем, небо почервоніло від пожежі, Галаган догадався, що ляхи покинули обидва міста й палять їх, щоб не досталися Хмельницькому. Він поділив своїх козаків на дві ватаги і одну послав з Занудою до Стебліва, а другу повів сам до Корсуня з тим щоб рятувати серед пожежі своїх людей та відбивати в поляків награбоване добро. Свою ватагу Галаган повів тим самим шляхом, що ним тікав із Корсуня, себ-то через березовий ліс та балкою по Росі. На своєму шляху козаки перестріли валку поляків, що бігли верхи з Стебліва на Корсунь, але тепер був уже не такий час, як тоді, коли Микита ховався від поляків по терниках... Тепер козаки не

ховалися, а привітали поляків з мушкетів і ті, не сподіваючись тут ворогів, кинулись у розтіч, лишивши на землі біля балки,скілька трупів та поранених.

Що далі бігли козаки, то все більше червоніло над ними небо. Корсунь майже ввесь уже зайнявся й горів, як свічка. От нарешті добіг Галаган до Росі, щоб перебрести на той бік. Осяяна червоним полум'ям вихиляста річка скидалася тепер на вогненного великого змія, що, мов у корчах, покрутився по долині. Не звертаючи уваги на той дивний, невиданий краєвид. кезаки перебрели червону Рось і побігли берегом. Далі ж Галаган поділив їх на десятки й пустив всякий десяток окремо, наказавши добувати собі коней та збіратись, як що можливо буде — на майдані, а ні — так біля броду. Сам він з десятьма товаришами побіг до хати свого тестя.

Перебігши леваду, Микита вскочив у садок, побіг стежкою й несподівано натрапив просто на Прісю, що, стоячи навколішках, схилялася до непритомної своєї матері.

— Микито! — несамовито скрикнула, скочивши на ноги Пріся, пізнавши при сяйві пожеж чоловіка.

— Прісю!

Микита простяг руки, щоб обняти любу дружину, але в цю мить полум'я відбилося своїм червоним сяйвом на її обличчі й він жахливо відступив від жінки назад.

Мов ножем він прошив тим рухом серце своєї Прісі й вона зодчаю заламала свої руки.

— Нащо ж я нещасна лишилася жити на світі? Краще б кинутись мені у полум'я пожежі ніж дождати, що милий мене відцурався!..

Тільки тепер Микита опам'ятався й зрозумів, що з Прісею сталося якесь нещастя. Він кинувся до неї й намагався заспокоїти її.

— Прісю, Прісю! Що тобі сталося?

Вона припала до нього з риданнлм і почала розповідати про все, що було без нього.

— Бідна моя, бідна! — сказав він, коли Пріся скінчила. — А проте не вдавай серця в тугу — ще твій видочок вигоїться. А що з матінкою?

— Тихше сину! — сказав Цимбалюк. — Мати помирає!..

— Боронь, Боже, від такого лиха!

— Годі гаятися, Отамане! — озвалися козаки. — Чуєш, люди репетують.

— Зараз, зараз! Простіть тату, що мушу покинути вас.

— Ти кидаєш нас під таку добу? — з докором скрикнула Пріся.

— Ніколи тепер балакати, серденько! — відповів Микита. — Чуєш, там братів наших мордують? Вам же отут безпечно. Треба бігти туди на поміч!

Хати в Корсуні стояли далеко одна від одної, чергуючись з садками, городами та левадами, тому-то хоч майже всі вже хати горіли, а ходити й їздити вулицями було безпечно. Там жовніри гнали ще волів та коней і тягли вози, як раніше. Всі вони були зовсім безпечні, знаючи, що вороги були від Корсуня далеко.

— Побачивши двох уланів, що гнали десяток коней, козаки кинулися їм назустріч, вбили обох з мушкетів і, забравши коней, зраз стали всі вершникаыи.

— Рубаймо ж тепер, панове, всіх ляхів, кого здибаемо, а наших рятуймо! — гукнув Галаган.

Козаки побігли вулицею, рубаючи шаблями жовнірів і повертаючи назад вози все те, що вони награбували. Вони забігали навіть у двори, де вчувався галас і, застукавши там поляків за грабунком, рубали їх на смерть. Скоро Галаган збігся ще з кількома десятками своїх товаришів, що всі вже поробилися вершниками, і, приєднавши їх до себе, подавсь на інші вулиці, що були далі від Росі. Тими вулицями виходило з Корсуня останнє польське військо. Постріли, що вчувалися туди з нижньої вулиці, не звертали на себе уваги, бо всі покладали на думці, що то жовніри стріляють тих корсунців, що змагаються.

Дві години бігав Галаган з товаришами по Корсуні, й хоч не мав сили загасити пожежи, а проте одбив і повернув назад скілька сот возів з добром людським, забрав скілька сот коней, багато товару та іншого добра.

Через дві години Микита виїхав на майдан і побачив перед замковою брамою польську залогу. Догадавшись, що провідці польського війська, а, може, й скарбниця ночують у замку, він хутко зник із своею ватагою під захист садків на беріг Росі й почав міркувати, як би налякати панство та скористатися з гармидеру.

— Панове товариство! — звеонувся він до товаришів. — У замку пани сплять, або бенкетують, дивлячись, як горить наш Корсунь, та кепкують з нашого безголов'я. Невже так і дамо ми їм глузувати? Давайте підпалимо їм замок, як вони підпалили наші хати!

— Добре кажеш, Микито! Не дамо кепкувати з себе! — відповіли козаки.

— Хоч налякаємо панів та подивимося, як вони тікатимуть!

По-над берегом Росі Микита підвів свою ватагу ближче до замку й, відшукавши в недогорілій хаті клоччя, намастив його олією, притрусив трохи порохом з ладунки й сам один пішов до замку по-під кручами Росі. Наблизившись до нього, він ящіркою поплазував до шанців, що чорніли навкруг замку й видрався на окопи, до дерев'яної засіки. Далі, ховаючись по-під тією засікою й дійшовши до місця, де засіка сходилася з надвірним дерев'яним замковим будинком, козак запалив клоччя й засунув його в щілину між засікою та будинком, а сам швидко спустився в шанці й зник у ровах.

Козакам довелося довгенько ждати, поки вогонь розжеврівся, але через якийсь час будинок і засіка зайнялися, і полум'я вихопилося так, що його помітили вартові з середини замкового двору.

Побачивши, що один із замкових будинків уже горить, Галаган повів своїх вершників ближче до майдану.

Корсунський замок не був мурований, як по де-яких містах західньої України, він був майже ввесь, разом з стінами й баштами, вироблений з дуба та іншого дерева, як у більшости міст східньої україни. Тому-то, коли зайнявся один будинок, вартові зрозуміли, що небезпека загрожує всьому замкові.

У дворі счинилася метушня. Спершу вартові намагалися спинити пожежу, але в замку не було досить води, носити ж її відрами з річки було дуже далеко, а вогонь розбігався хутко. Зайнявся саме той будинок, де жив полковник Друцький. Коли його збудили, по горницях було вже повно диму, й полковник з переляку вибіг у двір неодягнений і бігав і там на посміх вартовим в одній сорочці, аж поки гайдуки винесли

йому в двір одежу. Скоро полум'я, обхопило ввесь будинок і, піднявшись до неба височенним стовбурем, погрожувало головному палацові, де жив коронний гетьман.

Невчасно збуджений Потоцький сердитий вийшов на ганок, побачивши ж, що замок горить, він страшенно розлютувався.

— Хто допустив підпалити замок серед ночі? — гукнув він на ввесь двір, — Я ж велів підпалити його тільки завтра?

Винуватця шукали, але такого не було: вогонь же тим часом робив своє діло й розбігався в усі боки. Доводилося всім польським провідцям покинути ліжка та скоріше тікати за браму.

Гайдуки й жовніри почали виносити панське добро на майдан. Полковники послали вершників, щоб привести, з стану скілька хоругов війська назад, і через півгодини Потоцький та Калиновський виїхали з, замку під охороною хоругви уланів.

Козаки дивилися на всю метушню, що счинилася на майдані, ховаючись під тінню верб та осокорів, і глузували поміж себе з перелякааних панів.

— Гляньте, гляньте, як пани самі витягають з замку своє добро!

— Еге, як своє, бач, то й не важке! — Мов пацюки, всі повилазили!

Так тяглося майже до світу. Панське добро складали на вози й вантажили на коней та вивозили геть з міста. Війська польського біля замку що далі меншало. Нарешті коли його лишилося чоловік сто, Галаган виїхав перед свою ватагу:

— Що ж, панове товариство, нехай хоч оте добро, що ще лишилося на майдані, буде наше!

— Та вже ж не дожидати нам, поки ляхи з рештою все заберуть! — озвалися козаки.

— Так гайда, рушаймо!

Галаган розгорнув ватагу лавою, щоб здавалася більшою, й кинувся попереду всіх на ляхів.

Побачивши, що до замку біжать козаки з голими шаблями, поляки, що ніяк не сподівалися нападу, не зрозуміли зразу, що з того буде, але тут хтось у ввесь голос гукнув:

— Хмельницький!

Цей вигук, мов грім, приголомшив поляків, і всі вони кинулися тікати, хто куди. Де-кому пощастило таки втекти, або заховатись, більшість же козаки порубали.

На землі лежала ще чимала купа лантухів із срібним польським посудом і вся вона досталася козакам.

На сході сонця тим часом почало біліти. По руїнах хат полум'я поприсідало до землі, а по де-яких вже ледве жевріло. Побіля руїн вили собаки та тинялися недобитки, побиваючись над своїми зруйнованими гніздами та розшукуючи: батьки дітей, а діти батьків. Та не всім пощастило дошукатися... багато корсунців цієї ночі посиротіло, багато й сліз пролилося побіля руїн, та не загасили вони великої пожежи.

Галаган відвів свою ватагу за Рось у гай, а сам вернувся з кількома товаришами до свого садочку. Там Пріся з старим батьком стояли навколішках над похололим уже тілом старої Ганни.

Микита перехристився й поцілуйав у мертвої руку.

— Чи не тут матінку й поховаємо? — спитав він тестя.

— Невже ж зараз і ховати? — заплакала Пріся.

— Лишатися тут довго не можливо, — доводив Микита. — Ранком ляхи, певно, пришлють сюди на розвідки.

Данило пішов у двір і приніс дві лопати. Козаки хутко почали копати яму, й поки зійшло сонце, вона була готова. Попрощавшись з покійною, її загорнули, в рядно, що на ньому винесли з хати й спустили в яму. Скілька дошок з баркану зробили над тілом покрівлю, й на дошки почали кидати землю.

Перехрестив Цимбалюк свіжу домовину своєї вірної дружини, глянув в останнє на руїни своєї оселі й повернувся іти до Росі.

Пріся, загортаючись хусткою, пішла за батьком. Слідом пішов і Микита з товаришами.

Вони дійшли левадою до Росі, перейшли її бродом і оглянулися з того боку.

На тому місці, де вчора стояв Корсунь, тепер лишилися тільки тополі та кучеряві садки, а з поміж садків по-де-куди виглядали чорні, осмалені димарі та курився сивий дим. Тільки замок ще не встиг догоріти й у йому, як у великому коміні, клекотіло й хвилювалося полум'я.

Пріся знову не вдержала сліз. Вона в Корсуні народилася на світ, у Корсуні прожила дитячі роки, дівувала, кохалася... Тепер же все те минулося: любе гніздечко спалене, ненька вмерла, врода її загинула — милий розлюбив... Що її Микита вже не любить, Пріся уявила собі з того, що він не голубить її, не цілує, як колись, і навіть не хоче тепер на неї дивитись.

— Я скалічила себе, — міркувала Пріся, — за ради нього, щрб не зрадити йому навіть мертвому... І шо ж він? Чи пожалів він мене? Чи подякував? Чи приголубив... поплакав за мною? Сказав хоч слово про те, що любитиме? Ні, він сказав тільки "бідна"... Так це кажуть і собаці, коли вона скалічиться. Ні, він не любить тепер мене через те, що на мене бридко глянути.

Чи вгадав Микита серцем, шо діється в душі жінки, чи так уже припало, а тільки, почувши Прісіне ридання, він обняв її й, пригорнувши, сказав:

— Годі, серденько побиватись! Все минеться.

Пріся припала йому на груди й почала заспокоюватись.

— Куди ж тепер поднемось? — спитала вона, витираючи сльози. — Куди підемо?

— На південь! На зустріч Хмельницькому! — Одноголосно одповіли її батько й чоловік.

XI

Недалеко від шляху з Корсуня на Смілу, було невелике місто Мліїв, а в Млієві жила сестра покійної Ганни, хрещена Прісіна мати, вдова Брованиха.

Згадавши про неї, Данило намовив зятя йти на Мліїв, щоб лишити там Прісю на ввесь час, поки буде війна. Микита згодився, повернув ліворуч, і в обідню пору вони прибули до Млієва.

Довго баритися не було часу й перебувши у місті, поки відпочили коні, та потуживши разом з Броварихою за Ганною, Данило й Микита попрощалися з Прісею й разом з козаками рушили далі на південь.

Над вечір, серед степу, вони натрапили на козацьких чатівників, а далі біля невеликої річки побачили козацький табір. Понавколо табору стояли в два ряди вози з козацького обозу, у середині ж того великого кола паслася сила козацьких коней та волів. Посеред табору було нап'ято не більше десятка великих білих наметів для гетьмана та військової старшини, що ж до козаків, то, вважаючи на теплу весняну годину, вони лагодилися ночувати під возами та біля військових кабиць.

Розпитавши козаків, який з наметів гетьманський, Цимбалюк і Галаган пішли просто до нього.

Саме під ту добу Хмельницький радився з полковниками, як напасти на Потоцького й сидів у наметі біля столу разом з Богуном, Нечаєм, Перебийносом, Джеджалієм та Виговським.

За останній рік, що Галаган не бачив Хмельницького, той дуже посивів і високе його чоло перерізалося поміж бровами глибокими зморшками. Знать було, що тяжкі пригоди, що їх довелося перетерпіти Хмельницькому за останній рік, а саме: смерть меншого сина, замордованого паном Чаплинським, і втрата любої жінки, захопленої тим же паном, лишили в душі гетьмана глибокі, залиті кров'ю, сліди. Проте постать гетьмана зкращалася тепер вогнем завзяття й ріщучости, що світилися в його очах: перемога ж над поляками під Жовтими Водами відбилася на тій постаті величністю.

Підручні гетьмана: Максим Пеоебийніс з кривим, закарлюченим донизу, носом, повновидий, рум'яний красунь Іван Богун, велетень Данило Нечай та сухорлявий і високий, мов дзвініця, Хвилон Джеджалій, теж були добре. відомі Галаганові, бо всі вони вже не вперше ходили воювати поляків і не раз билися поруч із ним.

Козаки вклонилися.

— Здоров був, батьку-гетьмане, — сказав Цимбалюк, — чи пізнаєш нас?

Хмельницький пізнав обох козаків і знаючи, що вони Корсунці, зрадів тому, що може довідатись від них про польське військо й заміри Потоцького.

— Пам'ятаю тебе, Даниле, — відповів він, — хоч давно не бачив. Постарів ти, здоров будь. Ми не один похід з тобою відбували, Галагана ж я не дуже давно й бачив, так зразу впізнав. Що доброго принесли ви мені, панове товариші?

— Я привів тобі, пане гетьмане, сотню козаків — відповів Галаган. — Та ще в Крутому Байраці сотня тебе жде!

— А я, батьку, — сказав Цимбалюк — привів тобі самого себе. Не вважай на те, що я старий, а як буде потрібний тобі такий козак, щоб віддав своє життя за неньку-Україну, то згадай, що я тут, у твоєму таборі!

— Спасибі вам обом, панове товариші! — відповів Хмельницький. — Твоя потуга, Галагане, дуже мені потрібна, та й твоя, Даниле, поміч буде не остання, бо коли ти, що сорок років був лядським прибічником, тепер, як мені вже й переказував запорожець Швайка, стаєш за волю рідного краю, то від тебе я мушу сподіватися чогось більшого ніж те, щоб підставити свої груди під лядську кулю. Тепер сідайте, друзі мої, до столу та розказуйте, що у вас діється у Крсуні. Де у вас ляхи стоять та скільки їх?

— Корсунь наш рідний спалено! — відповів Цимбалюк.

— Як то? — здивувався Хмельницький.

— Невже Потоцький тікає далі?

— Став поміж Корсунем та Стебнівим, — сказав Галаган. — Там є стародавні шанці за Россю. Доводилося тобі бачити їх, пане гетьмане?

— Знаю шанці за Россю, знаю!

— Так за тими шанцями поляки й отаборилися й зараз ще риються там, мов кроти, й по-над Россю й по горі за Корсунем. Я сам власними очима вчора оглядав їх окопи.

— Це не дуже втішна звістка... — сказав Хмельницький. — Становисько поляків там буде таке міцне, що ми об ті шанці можемо й лоба собі розбити. А війська скільки у Потоцького?

— Війська, мабуть, тисяч із двадцять буде та десятків зо три гармат.

— Погано! — сказав Хмельницький і, мов у задумі, почав розгладжувати свої довгі вуса. — Це більш, як у мене, матері його ковінька!

— А що нам рахувати ляхів?— озвався Нечай, вип'явши на гетьмана свої великі очі. — Рубати їх треба, скільки єсть, усіх, та й годі!

— Рубати то рубати, та тількй й вони ж шаблі мають. А гармат у них більше, ніж у нас.

— А драгунів у Потоцького багато? — спитав Богун.

— Драгунів тисяч зо три.

— Треба підмовити, щоб переходили до нас, бо вони ж усі нашої віри.

— Коли б то, — сказав Хмельнцъкий. — Тоді б моє військо порівнялося з польським.

— Та хто б же те зробив? Тут треба такого чоловіка, щоб його поляки мали за свого прихильника, щоб він мав можливість вільно ходити по польському стану й по-між драгунами. Коли б хто це зробив, так то була б справді велика послуга нашій справі.

Цимбалюкові зразу впало на душу, що він може це зробити, бо польські провідці знають його скілька десятків літ за вірного слугу Польщі: а це була б найкраща нагода йому помститися на поляках за всі кривди й спокутувати свій гріх перед рідним краєм, що він чинив, допомагаючи полякам.

— Я, гетьмане, зроблю це! — сказав старий козак. — Мене поляки мають за свого прихильника.— Важко мені на серці. Сумління гадюкою ссе мою душу... Так, може, хоч цією послугою рідній країні полегшу я свою муку. Хмельницький встав і обняв Данила.

— Спасибі, товаришу, тобі! Не стільки від мене сцасибі, як від України. Мені що? Накозакувався вже досить. Чи сьогодні померти, чи завтра — хіба не однаково? І всякому з нас так. А от рідного краю шкода та люду нашого, що його налигали ляхи й запрягли у важке ярмо та ще й душу українську винищують з його. Я такий радий твоїй згоді, неначе знайшов уже три тисячі добре узброєних козаків, бо коли ти, старий чоловік, дав обіцянку привести драгунів до мене, так я певний, що так воно вже й буде.

Хмельницький знову сів до столу.

— Ну, панове, тепер порадимося, як нам ударити на ляхів.

— А як зробив на Жовтих Водах, — сказав Нечай, — так і тут зроби. Хвилон нехай іде горою та б'є на ліве крило, Максим нехай заходить

ззаду, а ми Іваном перейдемо Рось бродом та й ударимо просто на шанці.

— Твоя рада, Даниле, була б добра, — не згодився гетьман, — коли б нас було в двічі більше за ляхів; коли ж нас не більше, а вони до того ж мають більше гармат і озброєні краще за нас, не кажучи вже про поспілъство та голоколічників, так я тобі зараз скажу, що сталося-б: ти та Іван рясно посипали б зелений степ перед шанцями козацьким трупом, Хвилона відкинули б ляхи до Канів, а Перебийніс із своїм полком ускочив би в бранці...

— Що ти верзеш, Зіньку?! — скипів Перебийніс і вдарив кулаком по столі. — Ще той і не народився, хто б мене в бранці взяв!

— Ну, годі, годі, не сердься! — заспокоював Хмельницький. — Може б і не впіймали тебе ляхи, а все таки воно не добре вийшло б. Добувати шанці з невеликою силою небезпечно. Ну, нехай, скажімо, що наші завзяті козаки й побрали б шанці, але, скільки б ми вигубили товариства? Я так не хочу. Товариство мені потрібне не на одне бойовище. Ще нам з ляхами битись та й битись! Я не складу рук поки не зажену їх аж за Вислу! Нехай сидять у своїй Варшаві, а на Україну забудуть і шляхи!

— Бачу вже, Зіньку, — Сказав Джеджалій, — що ти щось надумав, бо почав крутити язиком хитро та мудро... Кажи відразу, що надумав?

— Треба так зробити, щоб Потоцький покинув шанці.

— От така ловись! — скрикнув Нечай. — Такий, бач, він дурний, що візьме та й покине тобі шанці, що б ти його легше побив?!

— Треба його виманити з шанців. Треба налякати, що за нами слідом ціла орда татарська йде! Я Потоцького добре знаю: лютий він то правда, а хоробрий так тільки похвальбою, сам же як єсть легкодухий, як його

налякати, то він покине шанці й почне тікати далі, от тоді ми й заберемо його голими руками, як забрали його сина Стефана.

— Це було б дуже добре, — сказав Богун — але як те зробити?

— Треба шукати якогось козака, щоб за волю України не побоявся б прийняти всяку муку, а може й саму смерть... сказав гетьман.

— Нема чого далеко й шукати, — спокійно сказав Галаган, — я за волю рідного краю охоче прийму й муку, і смерть!

— Хвала тобі, Господи! — сказав Хмельницький. — Коли на перший поклик обзиваються такі діти України, то не вмре вона, ненька наша, а виб'ється на волю!

— Тепер, я знаю, що мені треба робити! — сказав Галаган: — я налякаю Потоцького, а коли поляки почнуть відходити, намовлю їх іти манівцями повз Крутий Байрак, там у мене вже покопані рівчаки й ями, і козаки стоять у засаді.

— А ти ж знаєш, Микита, — сказав, вражений рішучістю свого зятя Цимбалюк, — що будуть ляхи тебе вивіряти й будуть тобі всякі муки завдавати! Ше ж ти молодий — на світі не нажився, та й жінка в тебе молода...

— Не бійтеся, тату! Не вперше мені на смерть іти. Десять років мені смерть що-дня в очі зазирала! Не страхався я смерти, коли за свої власні козацькі права з поляками бився, а коли стану за права й волю всієї України, то вже нема чого й казати, що душа моя не схибне.

— А Пріся ж, дочка моя, а твоя дружина? Що буде з нею, як ні я, ні ти не вернемося від ляхів?

— Не вона перша, не вона й остання лишиться на Україні вдовою й сиротою... Хоч і шкода мені зрікатися того щастя, що я зазнав з нею, а коли рідна країна того вимагає, то нехай буде Божа воля. Прісю не покинуть добрі люди!

Після недовгої ради з полковниками Хмельницький рішив, щоб Галаган цієї ж ночі провів Перебийноса з його полком до Крутого Байраку, а завтра, щоб удав з себе підглядача й дався ляхам до рук. Що ж до Цимбалюка, так той мав, не ховаючись, іти до Корсуня й звідтіля в польські шанці.

Одшукавши між реєстровими козаками свого сина, Цимбалюк недового відпочивав біля нього, а потужив разом з ним за матір'ю та вдосвіта другого дня вийшов з козацького стану й попрямував просто до коронного гетьмана. Коли Цимбалюк увійшов у польський стан, був час снідати, проте тепер у поляків було вже не так, яку Корсунському замку, вони вже не бенкетували й коли Цимбалюк сказав, що він по військовій справі, його зразу пустили до гетьманського намету, хоч і в супроводі хорунжого.

Звертаючись до Потоцького, Данило чемно вклонився.

— Чи пам'ятаєш мене, ясновельможний пане гетьмане?

— Пам'ятаю, — відповів Потоцький. — Ти добре бився під час бунту Остряниці. Здається, ти й Сулиму допомагав захопити...

— Ну, от тепер я спокійний, коли ясновельможний мене признав. А то тепер такий час, що й мене, вірного слугу його милости короля, за бунтаря мають. Вартові твоєї милости зброю в мене відібрали...

— Бо й реєстрові козаки зрадники! — гримнув Потоцький... — Зрадили ж ви під Кам'яним Затоном? А під Жовтими Водами навіть

билися проти нас, забувши присягу його милости королеві! Вас усіх треба на шибеницю!

— От те вже мені дивно, ясновельможний гетьмане! Якщо всіх нас, реєстровиків, чи був хто під Жовтими Водами, чи де був, вести на шибеницю, так воно вийшло б, що й таким вірним королівським слугам, як я, не було б куди подітися, хіба тільки втекти до Хмельницького. А як мені до нього тікати, коли мене за те, що я гетьмана Сулиму злапав та до Конецьпольського привів, на Січі по-за-очі на смерть засудили? Сам, здоров знаєш, ясновельможний, що я ввесь свій вік, ще з часів Сагайдачного, був вірним слугою його милости короля.

Потоцький заспокоївся.

— То правда: ти не такий, як ті харцизи, що зрадили. Чого ж ти тепер хочеш?

— Щоб ти звелів вернути мені зброю, дав би мені коня і дозволив піти на тих харцизів-бунтарів, що йдуть з Хмельницьким, поруч з твоїм військом, хоч би й з драгунами.

— Може, мені пощастить і Хмельницького так само злапати, як злапали ми колись з Концепольським Сулиму.

— Добре! — відповів Потоцький. — Звелю все так зробити, як просиш. Зробиш добре, то й тобі добре буде.

Цимбалюка пустили вільно ходити й послали до драгунського полковника, а той, маючи наказ від Потоцького, звелів дати козакові коня. Таким чином Цимбалюк увійшов у гурт драгунів і зараз же почав свою таємну роботу.

XII

Для своєї справи козак найшов дуже вдячний грунт, бо драгуни вже знали про те, що їх товариші під Жовтими Водами передалися на бік козаків, і ця звістка дуже хвилювала синів України, що з примусу служили полякам, а разом з тим збудила їх сумління й укинула в їх душі бажання волі. Їм не ставало тільки привідця, що навчив би їх, як і коли найбезпечніш для себе передатись на бік козаків, і от тепер такий привідець знайшовся.

На другий день після побачення з Цимбалюком та Галаганом Хмельницький з усім військом наблизивсь до Росі. На очах його чорніли пожарища стародавніх козацьких міст Корсуня й Стебліва, а над Корсунським замком ще й досі курився сивий дим. За Россю, на горі, видно було білі намети польського табору; поперед наметів великим півколом насипані були чорні шанці, а по них ворушилися люди, викидаючи з ровів землю та підвищуючи окопи.

Як Хмельницький і гадав, становисько поляків було міцне. І от, щоб упевнити Потоцького втому, що казатиме Галаган, козацький гетьман звелів усім комонним запорожцям гарцювати за горою та як найдужче збивати куряву, щоб поляки думали неначе до козаків підходять все нові й нові полки Туган-Бея, Перекопського мурзу, що з чотирма тисячами татарів ішов на поляків разом з козаками, гетьман намовив кружляти з своєю ордою недалеко польських шанців, щоб ті думали, ніби татарів багато...

Микита Галаган, одвівши в ночі Перебийноса у Крутий Байрак і показавши йому всі пороблені засіки та покопані рівчаки й ями, пішов до Росі. Там, як уже зійшло сонце, він повернув до улюбленої їм левади Цимбалюків, щоб ще раз глянути на той беріг, де вперше побачив Прісю. Недовге було його щастя... і Тепер у голові козака вставало питання, чи гаразд він зробив, побравшися з Прісею? Чи годилося йому з його козацъкою вдачею, що, як вітер віється по полю, зав'язувати світ молодій дівчині. Проте Микита не знайшов за собою великої провини, бо, сватаючи Прісю, він мав щиру думку відпочити й звити собі гніздечко з

вірною дружиною, — коли б не збилася нова боротьба за волю України, то, може, він і справді сидів би тепер біля своєї дружини.

Попрощавшись очима з Россю, Микита заглянув у садок до яблуні, під котрою тепер була свіжа могила, перехрестився там і пішов поміж руїнами Корсуня нагору до польських шанців. Він знав, що йде на муку й смерть, а проте ніякого вагання в його серці не було: він рішив, що так воно повинно бути, — що він має вмерти, щоб своєю смертю добути братам перемогу над ворогом, і тією перемогою доцомогти Україні вибитись на волю.

Коли стало вже видно шанці, Галаган упав на землю й почав плазувати далі рівчаками, навмисне час від часу підводячись, щоб поляки його побачили й узяли за підглядача. Через кілька хвилин він таки й дочекався свого: з-за окопів вибігло четверо вершників й оточили його, погрожуючи пістолями й шаблями.

— А, пся віро, піймався! — гукали вони. — Тепер ми дізнаємося правди про військо Хмельницького!

Поляки скочили з коней, одібрали в Галагана зброю, скрутили йому за спину руки, привели до окопів і передали там хорунжому Блясеві, а той і повів козака до коронного гетьмана.

Потоцький з Калиновським і всіма полковниками стояли цілим натовпом на могилі й дивилися за Рось, де на горі виднілося переднє козацьке військо.

— Пане Януше, — звернувся Потоцький до драгунського полковника. — Ведіть ваших драгунів на зустріч козацьким під'їздам до Росі й не пускайте харцизів на цей бік.

Полковник брязнув острогами, зійшов з могили й сівши на коня, поїхав до свого полку.

Саме тут до могили наблизився Блясь з Галаганом та вартовими. Потоцький, побачивши, що ведуть козака-бранця, зразу розпалився:

— А, пся крев... проклятий схизматик! На палю його!

— Нащо ж зразу на палю? — обізвався Калиновський. — Тоді ми від нього нічого не почуємо: може б він нам щось цікаве розказав.

— Кажи, хто ти такий! — гукнув Потоцький.

— Він підлазів до шанців, мабуть, щоб обдивитись, де у нас гармати! — почав вихвалятись Блясь, неначе сам захопив козака. — Він добре ховався по рівчаках, але дарма — від мого ока ніхто не сховається й під землею. Це підглядач з козацького табору.

— Звідкіля ти? — знову грізно гукнув Потоцький. — Та гляди мені: не крути хвостом, бо спечу на вогні живого!

Галаган знав звичаї тодішніх часів: знав, що щоб він не казав, а вже йому мордування не минути — поляки поймуть віри тільки тому, що він говоритеме підчас катування. Коли б же він зразу сказав те, що надумав сказати й те саме говорив би на катуванні, то йому не будуть вірити й довше катуватимуть. Зважаючи на це, він рішив удати з себе лехкодуху людину й не зразу говорити свою вигадку.

— Я козак з війська Хмельницького...

— Ага! Тебе, голубчику, нам і треба! Скільки в Хмельницького війська?

— Не знаю напевне... тисяч з десяать козаків та чотирі тисячі татарів. Калиновський з докором глянув на Потоцького.

— Я ж казав, що ми даремно попалили й цокинули Корсунь та Стеблів! Злякалися війська, що менше нашого, а тепер будемо бідувати без харчів!

— Пан польний гетьман дуже ймовірний! — сказав згорда Потоцький. — Українські хлопи говорять правду тільки під вогнем. Вогню сюди! — голосно гукнув він. — Печіть залізо, щоб розв'язати цьому хлопові язика!

— Я правду кажу, — озвався козак.

— Побачимо зараз, — яку ти правду сказав! Роздягніть його!

Галагана повели до гармати, скинули з нього всю одежу, зняли навіть чоботи й зв'язавши знову руки за спину, прив'язали до колеса.

Потоцький з усіма полковниками зійшов з могили й теж наблизився до гармат, щоб самому почути те, що говоритиме козацький підглядач.

Кат розпік довгу штабу заліза й розклав навколо вогню всякі знаряддя мордування сковороду, щоб, розпікши її, ставити на неї бранця босими ногами, клещі, щоб ними видерати з живого тіла шматки м'яса; ножі, щоб ними вирізувати з шкури людини реміння — й багато ще всякого іншого проклятого знаряддя, що занесли до Польщі єзуїти з Еспанії. Нудьгою здавило козакові серце, й він почав благати Бога, щоб дав йому силу духа витримати мордування.

Тим часом за Россю на горі знялася курява, а Туган-Бей з татарами під'їхав так близько до польських шанців, що Потоцький звелів палити на них з гармат.

— Вже залізо готове... — озвався кат. — Можна починати!

Потоцький не дав відповіді, бо до нього чим-дужче біг верхи полковник драгунів. Він був блідий і збентежений.

— Пане гетьмане, зрада! Як тільки роспустив я драгунів по-над Россю, вони перебрели на той бік і передалися до козаків!

— Прокляття! — скрикнув Потоцький несамовито. — Розстріляти звелю за недогляд! Вони напевене зарані змовлялися!

Всі понавколо захвилювалися. Звістка не віщувала полякам нічого доброго.

— Мене розстріляти?! — у запалі скрикнув полковник. — Що пан коронний гетьман каже? Той самий козак підмовив драгунів, що його пан гетьман сам мені прислав ранком. Я власноручно вспів його захопити! Саме тут чотири шляхтичі підводили до Потоцького зв'язаного Цимбалюка. У боротьбі з старого козака було збито шапку й сиве волосся його чуба вільно звисала до чола. Вся постать козака відбивала завзяттям. Очі дивилися на поляків сміливо й погордою, і взагалі Цимбалюк скидався не на бранця, а на переможця, бо душа його святкувала перемогу й помсту...

— Ти, старий псе, зрадив! — кинувся до нього Потоцький. — Ти підмовив драгунів на зраду?

— Я підмовив, я!— гордо відповів козак.

— Я спинив синів України, щоб не били своїх братів, а били вас, ворогів наших пекельних! Годі вам, ляхам, нашою кров'ю собі міць набувати та українців українцями побивати! За Самійла Кішки та за Сагайдачного ми, козаки, вірно королям польльським служи, а діждали за те неволі! Так не діждете ж ви того надалі.

Мов опечений, забувши свою старість, підскочив Потоцький до Цимбалюка й ударив його по щоці.

— Ось тобі, проклятий хлопе!

— Нетрудно зв'язаного бити... — промовив старий козак. — Ще легше, ніж лежачаго!.. Це саме по ляшському!

— Відрубати старому псові голову! — затупотівши ногами, гукнув Потоцький. — Та швидче, бо я зарубаю його своею рукою.

Цимбалюка првели в обоз. Там, з'явився з великою сокирою кат і, дивлячись на козака хижими очима, звелів Цимбалюкові покласти шию на обід колеса одного з возів. Старий козак перехрестився, поглянув в останнє на світ Божий і не вагаючись, поклав голову, щоб катові було зручніше її одрубати. Свою справу він тепер скінчив — гріх спокутував і помирав спокійно.

Через хвилину біля воза лежало тільки тіло козака без голови; голову ж кат настромив на довгу палю й поніс аж наперед окопів, щоб козаки бачили, як покарано їх товариша.

Порішивши з Цимбалюком, Потоцький знову взявся до Галагана.

— Ти, певно, товариш старого пса?

— Ні, я з козаків Хмельницького, а він ваш прихильник — лейстровик.

— Заліза сюди! — гукнув Потоцький. — Кажи, скільки в Хмельницького війська!

— Я ж уже сказав...

Потоцький махнув катові рукою:

— А ну розв'яжи йому язика!

Кат приклав до спини Микити розпечену, як жар, залізну штибу. Почулося шкварчання, й на спині козака схопилося синеньке полум'я, а в повітрі пішов дух печеного м'яса. Галаган прикусив собі язика, щоб боронь Боже, не почули вороги, як козак стогне, й стояв, мов прикипів до землі; тільки плечі його іноді здригалися, неначе від лоскоту.

— Розмалюй, розмалюй йому спину! — гукав Потоцький, роздратований терпінням козака. — Добре малюй, щоб пригадав скільки у Хмельницького війська!

Зважившй, що вже час почати свої вигадки, Галаган обізвався, щоб спинили ката, бо він має щось сказати.

— Ану, годі... — сказав Калиновський. — Час послухати.

— Розв'яжіть! — гукнув Потоцький.

Кат відійшов від Галагана, повішав залізо знову на жар і розв'язав катованому руки. Коли Микита поворушив руками й ті рухи відбилися на спеченій спині, з грудей козака, несподівано для нього самого, вибився важкий пригнічений стогін, хоч відзразу ж і задавив його в собі.

— Бачу, що як не скажу правди, — почав Галаган, — то спечете ви мене живого. Нема куди дітись, доводиться признаватись. У Хмельницькьго багато війська, та він з ним таїться, бо хоче оточити вас з усіх боків і боїться, щоб ви, налякавшись, не пішли звідсіля геть далі назад.

— Скільки ж... скільки саме війська, говори! — перебив Потоцький.

— Самих запорожців біля Хмельницького десять тисяч, реєстрових, що були з Барабашем, шість тисяч, драгунів ваших тисячи зо дві, а лугарів, поспільства та всякої голоти втікачів з України без ліку, бо вони що-дня, що-години прибувають до нього й з-за Дніпра й з сьогобічної України.

Потоцький і всі, що були навколо, зблідли на виду й жахливо поглядали один на одного.

— Ну, що? — з докором звернувся Потоцький до Калиновського. — Не правду я казав?

-Та ще ж і татари з Хмельницьким! І скрикнув тремтячим голосом Корецький.

— Татарів з Хмельницьким поки що тільки дві орди... — провадив Галаган свої вигадки далі. — Чув я, що в цей час їх не то сорок вісім, не то п'ятьдесят тисяч, а от трохи позаду йде сам кримський хан з великою ордою в двісті тисяч коней.

Всі польські полковники й воєводи з сумом похилили голови й мовчки дивились на Потоцького, той же й сам схибнувся духом і над силу ховався з тим.

— Це ж божевілля!.. перший за всіх скрикнув Корецький. — Де ж нам змагатися з такою силою?

— Це неможливо! Неможливо! — почали гукати всі полковники. — У Хмельницького тепер уже мало не сто тисяч війська. І на що було тут спинятися? Треба було зразу як найскоріше відходити до городів!

— Не вірьте цьому підглядачеві! — озвався Калиновський. — Він навмисне лякає нас. Не може бути у Хмельницького такої сили війська!

Тут полковники почали говорити всі разом, перебиваючи один одного:

— Що ж тут неймовірного? Україна — то стоголова гидра!..

— Як не вірити, коли козак під вогнем те говорить?

— Нас заберуть усіх у брань. Нас віддадуть татарам у неволю, як віддали всю шляхту з війська пана Стефана.

— Боже мій, Боже мій! — неначе в розпачі, говорив тим часом Галаган, радіючи в душі, що його вигадка зробила таке враження на поляків. — Тепер же я зрадив Хмельницького!.. Не віддавайте ж мене, ясновельможний гетьмане, йому, бо він скарає мене на смерть.

Нарешті Потоцький спинив суперечку панів і сказав:

— Я вірю, що військо Хмельницького велике, бо з невеликим військом не спромігся б він вигубити військо мого сина так, що врятувався тільки один жовнір. Я казав, що нам треба було відходити до городів. Це пан польний гетьман намовив мене стати тут. Йому й дякуйте, що ми прогаяли день. Коли б учора не спинялися — були б досі в Богуславі.

— Та про що тут і сперечатисуь? — скрикнув Корецький. — Гляньте он на куряву, що стоїть за горою з самого ранку: хіба не видно, що там підходить і купчиться страшенна сила війська?

— Тікають тільки легкодухі! — гостро сказав Калиновський. — Треба зразу, не Вагаючись, ударити всім військом на Хмельницького, поки він того не сподівається. Або погромим його, або покладем голови!

— Одно класти голови та класти голови! — гукнув Корецький. — Що в нас по сотні голів у кожного, що ми будемо так їх розкидати? Адже по одній всього!

— Вмерти я зумію, — поважно сказав Потоцький. — Так не в тому ж послуга батьківщині, щоб умерти. Не славу ми собі придбаємо, якщо погубимо військо, а ганьбу й прокльони батьківщини. Річ посполита до самої Варшави лишиться тоді беззаступна. Я повинен зберегти військо.

Полковники й шляхта з задоволенням слухали коронного гетьмана, бо блиснула їм надія уникнути бойовища й одійти до міцних городів, де знов можна буде бенкетувати.

Потоцький тим часом обернувся до Галагана.

— Ти, я бачу, не простий козак, а досвідчений у справах Хмельницького. Так от я тобі що скажу: я подарую тобі життя, якщо ти по правді розкажеш, що думає Хмельцицький. Як він думає на нас бити?

— Та вже мені тепер до Хмельницького не вертатися. — відповів Галаган, — так я все розкажу... Поки ви тут стоїте, полковники козацькі Хвилон, тоб-то Джеджалій, та Перебийніс обходять ваші шанці зі сходу. Завтра вони вийдуть на Межіріччя, щоб перетяти вам шлях до Київа.

— Лукавий, проклятий хлоп! — скрикнув Потоцький, маючи на думці Хмельницького. Побачивши, що справа йде на добре, Галаган почав вигадувати далі:

— Оце Туган-Бей з татарами гарцює по-над окопами... То він навмисне вас дратує, щоб стояли ви й не рушилися звідсіля. А як днів зо два так простоїте, то Джеджалий з Перебийносом вдарять на вас із заду й тоді вже нікому не буде порятунку, бо Хмельницький обгорне вас з усіх боків. Він навіть похваляється: з Жовтих Вод, каже, утік один жовнір, а з під Корсуня не втече й жоден поляк!

— Не діжде того, проклятий пес! — скрикнув Потоцький. — Я не дитина, щоб дався йому до рук!

— Нам якнайшвидше треба рушати звідсіля, — сказав Корецький, — бо з усякою хвилиною ворог більше заходить нам за спину. Не слід гаяти навіть хвилини!

— Прошу пана, не хапатись! — гостро спинив Корецького Потоцький. — Ми підемо звідсіля, але не на очах ворога: Хмельницький не повинен знати, що ми хочемо рушатись з шанців. Прошу слухати мого наказу, панове! До вечора палити на ворога з гармат, а в вечері пан полковник Бігановський має улаштувати обоз до походу. За ніч вивезти гармати з шанців на битий шдях і як світ — обоз і гармати рушать шляхом на Богуслав, пан Корецький зі своїми хоругвами Має захищати обоз з півночі, гусари й улани — з півдня, жовніри спереду й заду. Всі чули мій наказ, панове?

— Чули наказ, що має всіх нас згубити! — гостро сказав Калиновський. — Ворогові тільки й треба, щоб ми покинули шанці!

— Пане польний гетьмане! — скрикнув Потоцький. — Ви підбурюють полковників до неслухняности! Я доведу про це на соймі!

Галаган, забувши свої пекельні муки й нестерпимий біль у спині, радів, що мети його досягнено. Лишалося ще тільки відвернути Потоцького від битого шляху, де польське військо все таки мало можливість оборонятися, й направити його йти манівцями понад Крутим Байраком.

— Ясновельможний гетьмане! — обізвався Галаган, — як підете ви битимшляхом, то буде лихо й не уникнути вам рук Хмельницького, а мені тепер його руки страшніші, ніж ваші; як тільки вийде ваше військо на битий шлях та на рівний степ так набіжить на вас вся орда татарська в п'ятьдесят тисяч коней і витолочить і змете все, мов вихор степовий.

Бій на рівному степу — то татарам свято! Хмельницький того й чекає щоб ви пішли степом... На той випадок він і лишив усю орду тут, а козаків послав в обхід.

— А яку ж ти даєш раду?

— Єсть до Богуслава інший шлях — манівцями. Він увесь час іде лісом і татарам ні стріляти, ні нападати незручно, їхні стріли будуть плутатись поміж гилками, козаків же з Хмельницьким лишилось обмаль. Тим шляхом ми зовсім непомітно й безпечно дійдемо до Богуслава.

— Козак говорить до діла! — обізвався Корецький. — Коли татарів така сила, так ліпше нам іти лісом, ніж степом.

— Не вірю я цьому підглядачеві! — сказав Потоцькому Калиновський. — Защо він мусить бути нам приязним? Чи не за те, що пан гетьман спік йому спину так, що через днів два він і дуба дасть? Він ворог нам, а не порадник!

— Але він говорить до діла! — відповів Потоцький.

— Нехай він устромить руку у вогонь на доказ того, що говорить по-щирости!

— Потоцькому не шкода було чужої руки.

— Що ж, нехай! — згодився він. — Вивіримо його ще раз! Поклади руку на вогонь!

Галаган зблід, мов крейда, але вагався недовго. Яке вагання! Воля рідного краю дорожча за руку одного козака. Він рішучо наблизився до вогню й устромив у нього ліву руку. Червоне полум'я облизувало живе тіло своїми язиками, козак же стояв, мов чарівник, нерухомо... навіть найменший стогін не вибився з його уст, немов вогонь тільки лоскотав

його. Скоро по повітрю знову пішов дух печеного м'яса, а рука козака почорніла й гулко почала репатись.

— Годі! — гукнув нарешті Потоцький. — Нема чого даремно мордувати людину. — Підійди сюди! — звернувся він до Галагана.

Микита витяг руку з вогню й підступив до гетьмана, але сили його покинули, світ в очах замутився й він упав на землю непритомний.

— Одлийте водою! — гукнув Потоцький. Жовніри принесли води й поливали Галаганові на голрву дoти, поки він не прочуняв; тоді його підвели й, піддержуючи, повели до коронного гетьмана.

— Ти добре знаєш лісовий шлях на Богуслав? — спитав той.

— Знаю добре, бо я тут зріс.

— Завтра світом ти вестимеш нас тим шляхом. А тепер, — звернувся Потоцький до хорунжого, — одведіть його до лікаря: нехай погоїть йому, щоб він був живий.

Увесь цей день козаки й татари дратували поляків, наближаюнись до окопів, а поляки вибігали, щоб одгонити їх, і були задоволені з того, що козаки зараз же тікали до Росі.

Впала на землю ніч і оповила обидва війська своєю темрявою. І на північному, і на південному боці Росі було тихо, проте обидва війська не спали. Поляки всю ніч лаштували обоз та гармати до походу, а Хмельницький, діставши від Перебийноса звістку, що дозори козацькі чують у польському таборі скрипіння колес і метушню, догадався, що поляки, налякані Галаганом, збираються тікати, й розводив свої полки так, щоб ранком вдарити на них з усіх боків.

XIII

Як тільки почало світати, Галаган, із замотаною й прив'язаною до боку рукою, повів передні відділи польського війська до березового лісу. Уступивши в ліс, польське військо зразу почало розтягатись, бо дорога була вузька, у війську ж було майже з тисячу возів та панських ридванів. Проте полякам здавалося, що все йшло на добре: ворог ніде не виявлявся й з боку Росі не наступав на задніх.

Через дві години, коли сонце вже добре світило крізь віти берез, Галаган дійшов до, того місця, що з нього шлях пішов понад Крутим Байраком; заднє ж польське військо тільки тепер виходило з окопів і купчилося біля лісу.

У той час до Росі почали спускатися з гори козацькі полки Нечая та Богуна. Виблискуючи гострими списами й коливаючись, мов спіле жито на вітрі, запорожці двома живими річками збігли до Росі, вихопилися добрими кіньми на поле й розгорнувшись широкими лавами побігли на поляків. Жах обхопив заднє польське військо, що не встигло ще зайти в ліс, і в ньому почалася метушня. Поляки палили в козаків з мушкетів і, поспішаючись заховатись у лісі, давили один одного.

— Скоріше, скоріше — гукали вони на тих, що тяглися вузькою, лісовою стежкою, але, тим перепиняв рух обоз, і вони плутались по-між деревами, шматуючи собі одежу й розгублюючи зброю.

Що далі, в задньому польському війську гармидер більшав, і тільки Калиновський, що прибіг на постріли, дав військові де-який лад. До того ж Нечай та Богун спинили всіх козаків, щоб не лізли на мушкети, бо рішучий натиск на поляків Хмельницький звелів їм зробити тільки після того, як з боку Крутого Байраку вони почують вибухи гармат Перебийноса.

Тим часом Джеджалій зо своїм полком, проминувши Корсунь, почав обходити польське військо з правого боку. Хмельницький з гарматами йшов позаду, Морозенко та Чорнота з голотою заходили з лівого боку.

У той час Галаган дійшов до засіки, що він сам нарубав, зо своїми козаками кілька днів перед тим. Переднє військо спинилося, вози понаїздили один на одного, бо задні поспішалися. Счинилася тіснота й шарварок. З півгодини погаяли, поки розтягли засіку, а тим часом Джаджалій наскочив на поляків з правого боку, а Морозенко з білоштанниками-лугарями вже виявився, з лівого, й усі козацькі полки, не насідаючи дуже на поляків, що хвилини міцніше оточували їх з усіх боків.

Одбиваючись від козацъких наскоків, польське військо пішло далі по-над байраком, що звався Крутим. Той байрак і справді був дуже крутобокий, у глиб же був такий, що за кущами й деревами дна його не видно було.

Так ішли поляки іще з півгодини, поки дійшли до другої засіки. Знов почали роз тягати дерева, але погоничі під наскоками козаків не хотіли вже дожидати, поки засіку розберуть та полагодять шлях, і почали її обминати. З того вийшло полякам велике лихо, бо обабіч засіки були покопані рівчаки й ями. Вози перекидалися, коні билися й падали в ями, погоничі з переляку почали розбігатися, й у всьому обозі счинився великий гармидер.

На галас прибіг Калиновський і побачивши, що робиться, присікався до Галагана:

— Куди ти завів нас, зраднику?

— Я не відав про це! — Засіки, певно, зроблено останньої ночі!

— От тобі моє слово, погрожуючи шаблею, гукнув йому Калиновський: — Якщо ти не виведеш війська на вільний шлях, я власною рукою одруоаю тобі голову! Доглядайте його, як свого ока! — гукнув він хорунжому, що був при Галаганові. — Як не доглянете, то буде вам тяжка кара.

Нарешті й, цю засіку порозкидали, полагодили шлях, і військо посунулося далі, покидавши по рівчаках та ямах скілька десятків возів.

Тепер шлях пішов униз, спуекаючись у самий байрак. Правий бік шляху був вищий за лівий і хури обозу сунулися в ліворуч, саме туди, де вздовж шляху виявився глибокий рівчак.

Це вже Перебийніс викопав рівчака, — подумав Галаган, — бо я такого великого рівчака не спромігся б викопати. Та й ловко ж вигадав, вража його мати, — загатять цей рівчак ляхи своїми возами!..

Микита знав, що на дні байраку знов буде рівчак і засіка й що там саме й перестріне поляків Перебийніс. Він знав, що й йому там буде смерть від шаблі Калиновського, а проте не мав думки тікати, бо розумів, що рука його вже не вигоїться ніколи, життя ж каліки його не приваблювало. Навпаки, щоб позбутися болю в спині й руці, Микита радий був умерти скоріше. Він передбачав, що польське військо через скілька годин буде побите й знищене або забране в полон; почував, що виконав свій обов'язок перед рідним краєм, і до того помстився за одібрані від нього козацькі права, й мав умерти з полегшеною душею, лишаючи землякам краще життя, ніж було до того часу.

Тим часом шлях що далі ставав крутіший. Хурщики не спромоглися вдержувати розпалених галасом та пострілами коней, і ті побігли з гори у байрак на переднє військо. З гуркотом котилися вози униз і серед вигуків людей та гармидеру падали в рівчак, що був на дні байраку.

— Стійте, стійте! — гукали польські полковники до погоничів, та вже ніяка сила не могла б спинити тепер вози. Багато погоничів, рятуючи своє життя, позіскакували з возів, а коні й воли бігли туди, куди штовхали їх вози: хто вперед, а хто й ліворуч, падаючи разом з возами в широкі рови.

Скоро рівчак на дні байраку був повний побитих коней та поламаних возів, та вже й над ними зростала купа потрощених у нівець возів. Те саме робилося й у тому рові, що простягся вподовж байраку, ззаду ж набігали знов хури й натовпи, налякані козацькими наскоками. Скрізь по обозі стояв нечуваний галас та гармидер, а переднє польське військо, рятуючись від возів, що прожогом перли вниз байраку, мусило розбігатися в усі боки.

У ту хвилину, несподівано для поляків з другого боку байраку на них вдарили гармати й назустріч передньому розрізненому військові густими натовпами, мов сарана, висипали козаки Перебийноса.

Микита любувався на чудовий козацький наскок і радів, побачивши, як вжахнулися того наскоку поляки. Тільки недовго довелося йому радіти: раптом почув він поклик Калиновського:

— До купи всі! Полковник Бігановський, упорядкуйте переднє військо! — В цю мить він побачив Галагана й направив свого коня на нього.

— Смерть зрадникові!

З тим вигуком Калиновський підскочив до Галагана й ударив його по голові своєю важкою шаблею.

Від того удару в голові Микити зашуміло, світ потьмарився йому в очах, і він упав під деревом, як скошений будяк.

— От тобі, проклятий псе! — скрикнув Калиновський і погнав знов до обозу.

— Стійте, стійте! — гукав він до обозних.

— Держіть коней, якщо не хочете, щоб я порубав усіх вас власноручно!

— Та було вже пізно. Зачувши гармати Перебийноса, на заднє польське військо вдарили полки Нечая й Богуна, з боків надавили зо своїми козаками Джеджалій та Морозенко, й польське військо, мов шалене, почало кидатись то в той, то в інший бік. Вози набігали на вози, гармати — на гармати, і все це: люди, коні й вози, перемішене поміж себе, котилося з гори у глибокий байрак до рук козаків Перебийноса.

Передчуаючи недобре, Калиновський погнав нагору до Потоцького. Скрізь побіля обозу йшов бій поляків з козаками й польному гетьманові доводилося часом шаблею прокладати собі дорогу. В одній сутичці хтось навіть зачепив його шаблею по плечі й завзятий вояка добіг до хорогв гетьмана вже скрівавлений.

Потоцький тим часом сидів у великому ридвані, зап'ятому з усіх боків завісами. Там він уже й поснідав добре, випивши півпляшки венгерського. Коли Калиновський відхилив віконце в гетьманському ридвані, Потоцький пив венгерське й був уже як під чаркою.

— Пан коронний гетьман снідає, — сказав Калиновський глумливо, — під той час, як військо його гине!

— А панові хто ж не дає снідати? — розсердився —Потоцький, побачивши свого ворога. — Де-ж там військо гине? Що десь хлопи стріляють з рушниць, так пан польний гетьман уже й налякався?

— Військо гине, кажу я! — суворо відповів Калиновський. — Козаки з усіх боків — зпереду б'ють на нас гармати, наш обоз і гармати лежать уже по рівчаках та в байраці до гори колесами!.. І все це через те, що пан коронний гетьман звелів покинути цтанці та ще й довірився зрадливому хлопові, що навмисне завів нас у цю пастку!

Тепер спалахнув Потоцький:

— Якщо військо загине, — скрикнув він, — так не через мене, а через пана польного гетьмана, бо він одрадив мені зарані одійти з Корсуня ближче до польських міст!

— Ні, не через мене, а через те, що пан коронний гетьман страхополох і пішов назад замісць того, щоб іти вперед!

Хто його знає, до чого дійшла б та сварка поміж гетьманами, коли б до ридвану не набіг полковник Одрживальський, що захищав обоз з лівого боку.

— Панове гетьмани! У війську безладдя! Жовніри розбігаются, а пан Корецький лаштується з своїм полком покинути обоз і бігти до Києва!

Одрживальський казав правду. Легкодухий власник багатого Корця зрозумів, що полъському військові неможливо тепер врятувати свого обозу й що єдиний порятунок лишився в тому, щоб пробитись крізь козацьке військо й вийти на битий шлях. Той шлях був з правої руки й до нього й зібрався кинутись полковник Корецький зо своїми двома тисячами вершників.

Почувши ту звістку, Калиновський залишив суперечку з Потоцьким і побігши до Корецького, застав що той саме гуртував свій полк.

— Кидайте воози та гармати! — гукав Корецький своїм уланам. — Годі вже морочитися з ними, коли ворог оточив нас з усіх боків! За мною всі! Я виведу вас із цієї проклятої пастки й приведу у Київ.

— Пане полковнику! — підскочив до нього Калиновський. — Вам гетьман наказав захищати обоз з правого боку! Треба слухати наказів!

— Годі вже захищати! — відповів Корецький. — Не вміли дати доброго ладу військові, так нарікайте на себе а я йду на Київ.

— Пане полковнику: це бунт і зрада! За неслухняність до гетьмана...

— Годі страхати! — перебив Корецький, — я сам тепер буду гетьманом своєму полкові! Гей, панове осаули, Ротмистри й хорунжі, повертайте свої хоругви й усі за мною!

Дві тисячи конників повернули в праву руку й геть покинули обоз. Калиновський лишившись сам між лісом і обозом і, щоб хоч як небудь захистити обоз з цього боку, побіг назад, маючи на думці перевести сюди частину заднього війська, але на незахищений обоз уже бігли козаки Джеджалія й заступили польному гетьманові шлях до свого війська.

Завзятий гетьман не мав уже куди тікати, а проте не хотів віддатись у бранці й вихопивши шаблю, почав оборонятись. Козаки скоро оточили його колом і один із них, наступаючи напольського лицаря, зачепив його своєю шаблею по руці. Польному гетьманові довелося б загинути, коли б на ту бійку не набіг Джеджалій, що добре знав Калиновського.

— Не займайте його! — голосно гукнув він козакам. — Беріть його живцем: це польний гетьман!

Козаки повернули свої списи ратищами вперед і звалили ними Калиновського з коня. Маючи вже рани на плечах і на руці, гетьман далі не змагався й віддався в бранці: тоді Джеджалій доручив сотникові Дорошенкові передати Калиновського Хмельницькому, а сам ускочив зо своїм полком у середину польського обозу й почав рубати тут усіх, хто попадався під шаблю.

Таким чином польське військо було розірване тепер на дві половини, й поки передню бив Перебийніс, заднє давили Нечай та Богун; середину продерли й вирубали у пень Джеджалій та Морозенко.

Поляки почали кидати зброю й віддаватися на ласку переможців, гармати Перебийноса замовкли, а козаки почали щильніше сходитись і відбірати в поляків коней та зброю.

Хмельницькйй, довідавшись від Дорошенка про втечу Корецького, послав полковника Небабу з доброю ватагою запорржців доганяти польського вельможу, сам же поїхав по-над польським обозэм, спиняючи бій і заспокоюючи поляків тим, що дарує всім бранцям життя.

Постать українського гетьмана, що їхав на чудовому буланому коні, держачи в руці булаву, була велична й могутня, так що козаки з гордощами любувались на нього підкидаючи вгору шапки, вітали його голосними вигуками; поляки ж з повагою схиляли свої засмучені чола перед переможцем.

— Де ж коронний гетьман? — звертався Хмельницький до полковників.

Але ніхто з них підчас бойовища Потоцького не бачив, і вже згодом знайшли його в замкнутому й зап'ятому завісами ридвані, де він куняв після доброго сніданку.

Коли Хмельницький підїхав до гетьманського ридвану, той був оточений цілим натовпом козаків, що піднімали Потоцького на глум.

— Гей, Потоцький, Потоцький! — сміялися вони. — У тебе розум жіноцький! Чи не ліпше б було тобі в хаті сидіти мед-вино пити, а ніж заводитись з нами-козаками воювати!

Приголомшений подіями Потоцький сидів у ридвані тихо, а проте, як тільки побачив Хмельницького, зараз розпалився й почав на нього гримати, мов на свого хлопа.

Щасливий перемогою козацький гетьман подарував своєму ворогові ту образу й одігнавши козаків, звелів повернути гетьманський ридван назад і везти коронного гетьмана до Чигирину, не висаджуючи навіть з ридвану.

До пізньої ночі підраховував того дня гетьман України Богдан Хмельницький свою здобич: було здобуто двадцять гармат, дев'ять тисяч бранців, скілька тисяч коней і біля тисячі возів з добром польських панів. Заклопотаний військовими справами й щасливий своєю перемогою він тільки в вечері згадав про тих, хто так рішуче спріяв тій перемозі: про козаків Цимбалюка й Галагана, і звелів як найпильніше розпитувати про них поляків і розшукувати поміж трупами й пораненими, що рясно засіяли своїм різноколіровим убранням увесь ліс по-над Крутим Байраком.

XIV

Лишившись з примусу в Млієві, Пріся й на хвилину не мала сили заспокоїтися. Вона не, нарікала на чоловіка й батька за те, що покинули її, бо знала, що вони пішли здобувати волю рідній каїні; вона розуміла, що й батько й чоловік її повинні були йти до війська Хмельницького, бо до нього йшли всі — і не тільки козаки, а навіть міщани й посполиті люди, але вона чула, як чоловік і батько, ідучи до Млієва, змовлялися помститись на поляках і за матір, і за неї, Прісю, й за всю Україну, й тепер, хвилюючись, не мала си сидіти спокійно під той час, коли ті, для кого тільки й годиться їй тепер жити, пішли, щоб пролити за рідний край свою кров.

Переночувавши в тітки, Пріся пішла ранком на гору за село і побачивши звідтіля, що повз Млііів прямує на Корсунь багато козацького

війська, намислила йти слідом за ним. З такою думкою вона повернулася до тітки й почала з нею прощатися.

— Куди, доню? — здивувалася та. — Адже твій батько лишив тебе, щоб жити в Мене, поки вони з твоїм чоловіком повернуться!

Пріся припала тітці до плеча й заплакала. — Не можу, тітонько, я сидіти тут, коли чоловік мій і батько намислили вчинити щось дуже для себе небезпечне. Нема чого мені у вас робити піду я з військом слідом.

— Куди ж, серце, ти підеш, коли вони, може, пожецуть ляхів аж на Волинь! — Ні, я знаю, що ляхи стоять тепер за Корсунем. Певно, там і буде бій сьогодні або завтра.

Бровариха була чесна й правдива вдова. Вона пригадала, як колись її чоловік пішов у похід тай не вернувся, які вона мучилася, що не відала, де лежить його тіло. Поплакавши разом з Прісею, вона поблагословила її на дорогу й дала торбу з харчами.

Почепивши торбу на плечі та низенько вклонившись тітці, Пріся пішла на гору і вийшла на Корсунський шлях. Там ішло військо полк за полком, витягшись довгою смугою по степу. Повз Прісю проїхали на добрих конях лицарі-запорожці в кармазинових жупанах, за ними повезли гармати, прироблені до колес возів, а за гарматами пішли повстанці: лівобережні, здебільшого, в сивих шапках, і правобережні в чорних та рудих. Зброя у повстанців була різноманітна: в кого мушкет, у кого спис, а в кого просто коса, тільки прив'язана до кісея не так, як звичайно в'яжуть на косовицю, а так, що нею можна колоти ворога, мов списом.

Далі знову наблизилося комонне, гарно вбране в сині чумарки військо, й Пріся ще здалеку пізнала, що то були реєстрові козаки. Вони вийшли з Черкас піші, але тепер були всі комонні, бо чимало захопили

польських коней під Жовтими Водами та й після того назбирали по селах.

Придивляючись до реєстрових, Пріся пізнала між ними свого брата Василя.

— Василечку! Василю! — гукала Пріся й махала братові рукою.

Почувши голос сестри, козак виїхав з строю на бік і наблизився до Прісі, але, не пізнавши, спинився й здивовано почав до неї придивлятись.

— Та я ж Пріся — сестра твоя! — з одчаєм скрикнула молодиця, зрозумівши, чому не пізнає її брат: саме минав шостий день з того, як вона понівечила собі обличчя, й хоч рани тепер уже не так горіли їй, як зразу, за те поверх них чорніли струпи, й обличчя молодиці здавалося розмальованим вугіллям.

— Сестро, голубко! — скрикнув Василь і, зскочивши з коня, обняв сестру. — Хоч і чув я від батька про твоє нещастя, а всетаки такого не сподівався!

— Чи не знаєш, братику, в якому війську Микита й батько!

— Ой, голубонько! Мабуть, уже тобі не побачити ні батька нашого, ні чоловіка свого!.. Вони пішли на таке діло, що вже, певно, живі не повернуться!

— Але де-ж саме вони? Ти скажи мені...

— Не шукай їх, сестро, по війську: вони тепер обоє в польському таборі. От що. А чого вони туди пішли, про те не можу тобі повідати, бо то є таємна військова справа самого гетьмана.

З тим Василь поцілував сестру, скочив на коня й почав доганяти свою сотню.

Лишившися біля шляху самітня, Пріся почала обмірковувати, що їй тепер робити й чим стати чоловікові в пригоді. Ще годин зо дві повз неї йшло військо й обоз, а вона все сиділа край дороги. Нарешті вона рішила, що піде за військом, бо мала надію, що, як почнеться бойовище, то Микита знову повернеться до козацького війська.

Взявши свою торбу на плечі, Пріся пішла слідом за військом до Корсуня. На шляху її догнали скільканадцять татарів і почали до неї чеплятись, а проте, як тільки вона повернулася до них обличчям, татари з сміхом побігли від неї. Хоч молодиця й рада була тому, що татари відчепилися від неї, проте їй і тяжко було почувати, що така вже вона бридка на виду, що навіть поганці з огидою від неї одскочили.

Пропустивши й татарів уперед себе, Пріся пішла далі й скоро побачила з гори Рось, за Россю руїни Корсуня, далі козацьке військо, а ще далі шанці польського війська. Подекуди по-над шанцями по повітрю стелився дим від пострілів з мушкетів і від вибухів товстоголосих гармат.

Поки Пріся дійшла до Росі, сонце почало вже схилятися на захід, і козацьке військо відступало від польських шанців назад. Молодиці треба було десь перебути ніч, і вона пішла в Корсунь до свого садочку. Там було тихо й спокійно. Корсунь тепер не приваблював до себе ні козацького, ні польського війська, бо в ньому неможливо було знайти ні харчів, ні захисту.

— Втомлена довгою ходою, Пріся сіла під черешнею біля могилки матері, й полинула своїми думками в недавні щасливі часи.

Як недавно було те щастя, і що тепер від нього лишилося? Як ще недавно вона була красунею, а яка стала тепер? Мала захистну хату й

повні скрині добра, тепер же має тільки торбу, мов старець; мала матір, батька й любого чоловіка, тепер стала самотньою.

Все минуло й зникло, мов би вихор його по полю розвіяв. І на чому воно спиниться, те лихо?... Серце молодої жінки защеміло... Чи живий ще Микита, чи може... Пріся не знала, по що пішов Микита у ворожий стан, у саму пащу звіря — й мучилася догадками, уявляючи собі чоловіка на катуванні. На дворі почало сутеніти, й молодиці стало моторошно: вона була цілком беззахистна серед руїн, хижого звіря й розпечених війною людей. Тут, наче навмисне, поміж кущами щось зашаруділо й Пріся здрігнулася, наміряючись тікати... Проте її жах зразу перейшов на радість, бо з-за куща до неї кинувся їх кудлатий собака, Боско. Бідна тварина вже два дні нічого не їла, але не відходила від руїн оселі свого хазяїна й тепер, почувши Прісю здалеку, кинулася до неї, лижучи їй руки й обличчя.

Тепер Прісі стало легше на серці, й вона не почувала себе такою одинокою. Милуючи собаку рукою, Пріся вломила й дала Боскові добрий окраєць паляниці, й голодний пес, поглядаючи на хазяйку з подякою, почав хутко їсти хліб.

Тим часом ніч спустилася на землю й заховала молодицю від людського ока. Пріся перехрестилася, поклала торбу під толову й, зтомлена, заснула.

Прокинулася вона світом від співу соловейка, й той спів засмутив душу молодиці.

— Мені тепер не буде свого кубелечка, не почую я співу подружжя й не діждусь своїх діточок, бо чоловік мій, якщо й вернеться живий, то не любитиме мене, бридку!

Через такі думки Пріся зустріла день сльозами. Проте згодом, поплакавши та помолившись Богу, вона трохи заспокоїлася й пішла до

Росі вмитись, хоч, умиваючись і не дивилась у воду, щоб не побачити свого каліцтва. Місце, де вона вмивалася, було те саме, що на ньому вона вперше побачила Микиту.

— Як любо було тут у ті часи — подумала Пріся. — Як весело й гучно цокотали й співали дівчата, й яка сумна тиша тепер!

У цей час на горі за Россю почулися рясні постріли з мушкетів. Пріся зрозуміла, що починається бій, і пішла від Росі через леваду та руїни своєї оселі на вулицю, а далі, повернувши в той бік, звідкіля вчувалися постріли, скоро вийшла на степ. Боско йшов поруч неї й це надавало жінці бадьорости.

Глянувши з гори в бік Стебліва, Пріся побачила над Россю обоз козацького війська, від котрого що разу бігали вершники нагору в ліс, а від лісу до обозу козаки носили на ношах поранених. Через якийсь час вона дійшла до шанців. Там у безладді покидана була всяка зброя й військове знаряддя, але ні вбитих, ні поранених не було. Зрозумівши, що біля шанців бойовища не було, Пріся пішла далі.

Тут Боско, оббігавши понавколо, почув, що вчора по цьому степу ходили його хазяїни й махаючи хвостом та нюхачи землю, добіг уперед; що далі, він біг усе швидче, покинувши Прісю далеко позаду, а через скілька хвилин вона почула його жалісне виття.

Те виття болісно відбилося в серці молодиці, бо віщувало не добре. Не тямлючи себе, Пріся побігла до собаки й ще здалеку побачила, що та виє над тілом людини. Прісі забило дух і похололо в серці.

— Або батько, або Микита! — подумала вона й хитаючись з хвилювання, мов п'яна, бігла до тіла.

Труп, що біля нього вив Боско, був без голови, проте Пріся зразу пізнала батькову постать і одежу. Біля плеч трупу була велика пляма

крови. З жахом в очах Пріся впала навколішки й припала до батькової руки, але крижаний холод мерця примусив її відкинутись назад, і вона з плачем сіла осторонь батькового тіла, що було покинуте тут серед зеленого поля на поталу звірю й птиці.

Пріся сиділа довго, міркуючи, як би поховати батька, далі ж враз схопилася.

— А другий же як? А може той лежить десь поранений і стікає кров'ю?

Не тямлючи себе, вона побігла до лісу, звідкіля вчувалися постріли. Побіг за нею, хоч і не зразу, й Боско.

Біля лісу Пріся побачила чимало козаків, що вишукували поранених і односили їх у той бік, де стояв козацький обоз. Трупу біля лісу було рясно. Здебільшого то були поляки в панцирях, що, лежучи серед зеленого поля, поблискували на сонці; траплялися тут і червоні жупани запорожців і білі сорочки селян.

Поміж убитими поляками чимало було й поранених, і вони в тяжких муках дожидали своєї останньої хвилини, бо козаки збірали по полю тільки своїх, поляки ж лишалися безпорадні.

Розшукуючи по-між трупом Микиту, Пріся почула ледве чутний стогін.

То молодий русявий польський хорунжий, поранений у шию, звертався до неї з благанням.

Пріся нахилилася до скаліченого й пізнала Бляся, того самого, що живосилом узяв її з хати до замку. Тепер у важкому панцирі, він не мав сили підвестись і сходив кров'ю. По всьому знать було, що пораненому

не багато лишилося жити, бо на виду він був уже блідий, уста ж посиніли й запеклися смагою.

З одного погляду на нещасного Прісі стисло серце невимовним жалем. Вся лютість її на поляків, гнобителів рідного краю, й на свого насильника зокрема, відлинули кудись далеко, й болючий жаль до молодого життя, що на її очах боролося з смертю, обхопив серце жінки.

— Води... — простогнав Блясь.

У Прісі не було води, аде вона побачила в одного вбитого при боці пляшечку з вином і, принісши її, підвела нещасному голову й притулила ту пляшечку до запечених уст його. Блясь проковтнувши трошки вина й глянувши на Прісю вдячними очима, прошепотів:

— Прости мені...

О, вона давно простила! З першого погляду на його страшну рану вона забула все лихо, що цей панок їй заподіяв. Тремтячими руками Пріся підмостила під голову поляка сідло, що валялося поблизу, й довго не наважувалася покинути людину, якій лишилося жити вже недовго; але Боско почав гавкати, пориваючись уперед, і Пріся зрозуміла, що пес знайшов слід Микити.

Покинувши з жалем у серці пораненого, — Пріся пішла за собакою й скоро ввійшла в ліс. Там по дорозі й по-під деревами лежали повбивані й поранені люди, а край дороги траплялися перевернуті та поламані вози, добро ж із тих возів було порозкидане по землі.

Боско біг хутко, й Пріся ледве за ним поспішала. На зустріч їм ішли поранені козаки, й дивуючись, що молодиця біжить у бік бойовища, перестерігали її, але Пріся поспішалася вперед.

Що далі вона бігла, то постріли вчувалися все голосніше. Часом повз Прісю пробігали злякані коні без верхівців. Ранених що далі ставало більше, зпереду почали вчуватися вигуки бійців, а десь далеко гуркотіли гармати.

Пріся йшла далі. Всякий постріл кликав її вперед, туди, де вона мала надію знайти свого чрловіка.

— Куди тебе несе, молодице? — озвався до неї один поранений у ногу козак, шкандибаючи назустріч. — Хіба нажилася на світі?

— Чоловіка шукаю.

— Хто ж твій чоловік?

— Микита Галаган.

— Не чув про такого! А краще б ти підождала, поки бій скінчиться.

Саме тут гомін і галас у лісі почали стихати. Постріли вчувалися рідше, а згодом і зовсім затихли.

Пріся пішла далі. Тут уже трупу було так густо, що доводилося переступати через мерців, зелена трава була рясно побризкана й залита кров'ю.

Нарешті Пріся здибала багато козаків, що, позлазивши з коней, оглядали свою попсовану зброю, подерту одежу й понівечене тіло.

Козаки були ще розпалені бойовищем і важко дихали, але, радіючи з перемоги над ворогом, гукали славу й весело гомоніли.

Боско не спинився й тут, а біг ще далі, то обминаючи щільні лави козацького війська, то продираючись поміж окремими людьми й кіньми. Пріся слідкувала за ним, не вважаючи на великі натовпи війська, що було навколо. Несподівано для себе вона побачила, що йде вже не між козацьким, а між польським військом, і те військо на той час вже не було ворожим — поляки тихо й мовчки зносили свою зброю у великі купи по-над шляхом і віддавали її козакам. Далі Пріся вийшла до польського обозу й довго йшла по-над возами. Минула година й друга, а возам все не було краю, й молодиця насилу вже поспішалася за Боском, що, винюхуючи слід, біг далі й далі.

Нарешті шлях пішов униз до байраку, і Прісі разу розпочали траплятися перепони: по обидва боки шляху простяглися рівчаки з перекинутимивозами, а самий шлях був так щільно забитий возами з поломаними колесами, покаліченими волами й кіньми й усяким військовим знаряддям, що по ньому не то що проїхати, а навіть пішому продратись було неможливо.

Зазірнувши в один великий рівчак, де побиті й понівечені люди, коні, колеса, вози й гармати помішалися в одну купу, Пріся з жахом одскочила від нього й побігла за Боском у низ байраку.

XV

Впавши від шаблі Калиновського, Микита Галаган довго лежав непритомний. Біля нього люди бігали, рубалися, кололи один одного списами, стогнали й голосили, а він того не чув і не відав. Скільки довелося йому так пролежати, він того не знав, а тільки новий біль привів його до пам'яти: шалений кінь, загубивши свого власника, шугав по байраку, і перестрібуючи через Микиту, зачепив підковою його ногу.

Розплющивши очі, Микита побачив над собою захисток з рясного листу дуба, а вище, поміж листям, блакитне небо.

Якесь радісне почуття обхопило істоту Микити: йому здавалося, що він був мертвий і знов ожив. Понавколо вже не чуть було польської мови, а звідусіль вчувалися рідні, радісні вигуки козаків. Микита хотів підвестись, хотів глянути на те, що робиться навколо, але не спромігся — щось давило його до землі... Хотів нагукати товаришів, щоб підняли його, бо він живий, але язик його не слухався й неначе задубів.

Нудьга знову здавила серце Микиті.

— Невже для того прийшов він до пам'яти, щоб почувати, коли без поради буде помірати?

У ту мить над козаком з'явилася кудлата пика Боска. Зрадівши, що знайшов хазяіна, вірний пес з радісним скавчанням кинувся його лизати, зазираючи в повні "жалю очі козака; побатчивши ж, що Микита не піднімає руки, щоб його погладити, й лежить нерухомо, Боско завив на ввесь байрак.

Через хвилину біля чоловіка була й Пріся. Зразу вона подумала, що Микита мертвий, але придивившись у його розплющені очі, зрозуміла, що чоловік живий, та тільки без пам'яти. З міццю дужого козака вона скинула трупа; що лежав у Микити на ногах, і хотіла підвести чоловікові голову, але кров, що запеклася в нього на голові, злякала молоду жінку.

— Микито, голубчику, ти живий, — говорила вона,— обізвися ж!

Микита бачив свою знівечену дружину, дякував Богові за те, що привів її сюди, а проте озватись не мав сили.

Ластівкою полетіла Пріся до козаків, що відбірали в ляхів зброю:

— Люди добрі, рятуйте мого чоловіка! Допоможіть підвести його та дайте води!

Двоє літніх козаків пожаліли Прісю, взяли одного з бранців пляшку з водою й пішли за молодицею до дерева, де лежав Микита.

— Ого, козаче! — скрикнув один з козаків. — Що ж це ти з покаліченою рукою йшов у бій? Ну й митець!

Оглядівши поранену голову й обережно піддержуючи її, козаки підвели Галагана й подали йому пляшку, проте Микита й тепер не розтуляв рота.

— Розведи, молодице, йому зуби та поворути язика! — сказав один з козаків. Пріся, хоч і не зразу, а все-таки розвела чоловікові зуби й витягла наперед язика, козаки ж улили йому в рота трохи води.

Микита довго держав ту воду в роті, але нарешті проковтнув. Йому дали ще трохи води, й після того голос козакові вернувся й він стиха промовив:

— Спасибі!

Пріся, не тямлячи себе від щастя, почала цілувати свого чоловіка.

— Ти житемеш, любий мій, житемеш!

— Гей, молодице, не хапайся цілувати... — сказав один з козаків. — Дай чоловікові опам'ятатись!

— Як мені жити, Прісю, — обізвався Галаган, — коли мені спечено руку й спину та ще й прорубано голову? Хоч би я й вижив, так лишився б калікою до віку!

— Не турбуйся, мій любий: я тебе догляну й прогодую!

Під ту хвилину до дерева підійшов Перебийніс і пізнавши Галагана, почав розпитувати, як він спромігся вбрати в шори Потоцького; довідавшись же, що Микиту попечено й покалічено, звелів зробити ноші й нести пораненого козака в табір до лікаря.

— Слава тобі, козаче, — сказав він, — що не пошкодував життя свого за рідну справу! Будуть вражі ляхи пам'ятати, як Корсунь палити!

Далі, звернувшись до козаків, Перебийніс додав:

— Бережіть цього козака, бо прославив він сьогодні не тільки себе, а й нас усіх!

Сонце повернуло вже на вечір, коли Галагана винесли з байраку й понесли по-над польськими возами. Біля ношів, поглядаючи що хвилини на помордованого, йшла й Пріся з Боском. На дорозі ноші спинив сотник Дорошенко, що по наказу гетьмана, шукав Галагана й Цимбалюка.

— Кого несете? — спитав він.

— Козака Галагана!

— Його й треба. Живий?

Поранений не обзивався. Схвильований побаченням з Прісею, він знесилився й лежав, неначе мертвий.

— Живий ще! — відповіли козаки.

Прісі защемїло серце.

— Як то: "живий ще" — подумала вона.

Так говорять про тих, що зараз мають умерти. Невже-ж Микита помре?..

Вона хотіла навіть сперечатися з козаками, що її чоловік не помре, але тут саме заговорив Дорошенко.

— Несіть же просто до гетьмана. А про лейстровика, старого Цимбалюка, нічого не чули?

— Гомоніли козаки, що біля шанців на палі бачили чиюсь голову... буцім би Цимбалюкову...

— Це мій рідний батько, пане сотнику!.. — сказала, Пріся й заридала, пригадавши, як бачила тіло батькове. — Він лежить без голови там, де ночували ляхи. Будь ласка, звеліть викопати яму та поховати тіло мого батька...

— Ходімо разом зо мною до гетьмана. Він сам дасть розпорядок.

Поки дійшли до гетьмана, перестріли Василя, що бігав верхи, шукаючи батька й Микиту. Почувши лихі вісти, він, зажурений, пішов разом із сестрою поруч з ношами.

Гетьман був біля возів з добром польських панів. Незчислені скарби дісталися козакам і грошима й усяким срібним і золотим посудом. Хмельницький не звелів виймати з возів добра, а тільки дивився, в якому возі що сховано, щоб знати, куди який одвозити: чи до табору, якщо то харчі, чи до військової скарбниці, якщо то гроші.

Коли Дорошенко сказав йому, що несуть тяжко помордованого й скаліченого Галагана, Хмельницький зараз наблизився до шляху й звелів спустити ноші на землю. Від того поруху Микита застогнав і розплющив очі.

— Бувай здоров, козаче! — сказав гетьман.

— Спасибі тобі велике, що завів ворогів сюди, де їм ніяк було оборонятись. Коли б не ти, так довелося б сьогодні скілька тисячам козаків покласти свої голови. А ти допоміг нам не тільки перемогти ворога, але забрати й усе його добро й гармати й силу бранців з полковниками й гетьманами. Гукайте, панове, славу Галаганові!

Всі почали підкидати вгору шапки:

— Слава, слава Галаганові! — залунали вигуки козаків по лісі й відбилися луною аж у Крутому Байраці.

У Галагана потекли з очей сльози. Він не бажав собі більшої пошани й більшого щастя...

— Що тобі зробили ляхи? — спитав Хмельницький Галагана.

— Спину спекли, поки допитували. Руку я сам спік на доказ того, що на цьому шляху ляхам буде безпечно, голову ж розрубав мені Калиновський, коли Перебийніс ударив назустріч ляхам з гармат.

— Дай Боже, щоб ти одужав... — сказав Хмельницький. — Ну, а щоб не важко було тобі жити з однією рукою, дарую тобі одного воза з незлічимого добра пана Корецького. А це, певне, твоя молодиця? — сказав далі гетьман на Прісю. — По очах знать, що красуня була. Хто ж це їй понівечів обличя?

Пріся засоромилася й мовчала. За неї відповів Микита,

— Її захопили ляхи в Корсунський замок... Так оце вона сама так собі поробила, щоб одвернути від себе панів і не датися їм на ганьбу.

Гетьман з повагою глянув на Прісю й зняв шапку.

— Низький тобі уклін, молодице! Вперше бачу жінку, що не пошкодувала своєї вроди. Моя... у Суботові не вчинила так...

Хмельницькому защеміла свіжа пораза в серці від учинку його дружини, що віддалася шляхтичеві Чаплинському, проте він переміг себе й сказав:

— Бери ж, молодице, оцього воза разом з кіньми та їдь у табір; чоловіка ж твого віднесуть туди на ношах. Я накажу лікареві, щоб як найпильніше походив біля нього.

Пріся вклонилася й сказала:

— Я дочка козака Цимбалюка, що лежить без голови біля польських шанців, а оце — показала вона на Василя — мій брат. Звели, вельможний гетьмане, поховати нашого батька, як годиться чесному козакові.

Хмельницький зняв шапку й перехрестився.

— Царство небесне старому Данилові! Він чесно послужив Україні! Поховаємо його з великою, пошаною. Сідай же, молодице, на воза та й їдь туди, де лежить батько. А ти, Дорошенку, перекажи реєстровим, щоб усі їхали ховати свого славного товариша.

Галагана понесли на ношах далі в табір, Пріся поїхала на возі шляхом до Корсуня. Вона легко знайшла батька: Василь же, оббігавши поле поза окопами, знайшов його голову, що стреміла на списі!

Козаки принесли з табору води й Пріся оббанила скрівавлену голову й шию свого страдника батька й притулила голову до тіла. Тут підїхали кілька тисяч реєстрових козаків, привізши з собою з польського обозу

два коштовних килими; на них поклали тіло свого старого товариша й піднявши його високо на руках, понесли, по проханню Прісі, в Корсунь до оселі небіжчика.

У садочку, під яблунею, поруч із могилкою Ганни, викопали нову могилу. Біля неї Корсунський панотець, приятель Цимбалюка, відправив службу, а козаки проспівали вічну пам'ять і спустили загорнуте в килими тіло старого козака в яму. Тільки впала на тіло перша грудка землі, як кілька тисяч козацьких рушниць почали палити. То була остання пошана старому товаришеві.

XVI

Минуло з того часу п'ять років. Україна все ще боролася з поляками за свою волю. Після Корсунського бойовища були ще славні Пілявці й Зборов і нещасливі: Красне й Берестечко, а далі знову славне бойовище під Батогом.

Боротьба козаків з поляками все ще не вщухала, тільки провадилася вона вже далеко від Корсуня, аж по-над Бугом, Дністром та Вислою; вся ж Україна, як і козацький Корсунь, вже п'ять років не бачила поляків.

На тому місці, де колись, недалеко від Росі стояла хата старого Цимбалюка, тепер красувалася рзмальованими причілками нова хата під солом'яним дахом, а на призьбі під тією хатою щовечора, як сонечко сідало вже на спочинок, можна було бачити кремезного, чорновусого однорукого козака поруч із чеурною, гарної вроди, молодицею та з двойком діточок. Тут же біля ніг хазяїна лежав і кудлатий, вірний товариш його Боско. Микитини порази в свій час погоїлися, тільки ліву руку, що він зпік, рятуючи батьківщину, лікар одрізав йому по самий лікоть. Струп'я на виду Прісі давно посходило, й її врода знову вернулася до неї. Лишився на завжди тільки один рубець на лобі, але той рубець не псував краси молодої жінки, й Микита часто цілував Прісю

саме в той рубець, бо він нагадував йому про вірне кохання його любої дружини.

Часто літньої пори, в свята, до призьби Микитової хати збіралися старі діди й молоді недолітки (тільки такі й пробували в Корсуні під ті часи затяжної боротьби з поляками) послухати оповідань Галагана про далекі походи, про чужі землі, що їх бачив козак на своєму віку, про дивовижні гори Кавказу, що підпирають небо, й про славне Корсунське бойовище, що врятувало Україну від польської неволі...